83.3(2=632.1)-3
Т 610

ТӦРӦЛ ЛИТЕРАТУРА

5-чи КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1968 г.

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

2с(075)
С 500

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӦРӦЛ ЛИТЕРАТУРА

V КЛАССТЫҢ ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

ТӦРТИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно јӧптӧгӧн

хр. 166739

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӦЛӰГИ· 1968

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

83.3(2=632.1)-3972
С 900
Т610 6—6
117—68

А6671 2

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

5-ссс-71

04 03 2015

Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы[1]

ЧӦРЧӦКТӦР

Ырысту.

(Албатыныҥ чӧрчӧги).

Сӱмер тууныҥ кӱнет келтегейинде сӱт кӧлдиҥ јарадында бир уулчак јуртады. Оныҥ сыны јабызак болгон: ӧлӧҥ ортозыла барганда, уулчак көрӱнбейтен. Эки тийиҥниҥ терезинеҥ элбек јакшы бӧрӱк эдинетен. Јаҥыс эликтиҥ бычкагынаҥ јаан эптӱ ӧдӱк кийетен. Јӱзи теп-тегерик, көстӧри јылдыстый болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сӱт кӧлдиҥ јанына ак-боро адына минген Ак-каан келди. Ого ӧткӱн јараш ӱн угулды.

«Чечектер канайда кожоҥдоор болды?» — деп, Ак-каан ичинде сананды. Аттаҥ јайылып келеле, камчыныҥ сабыла чейнениҥ бажын айра тартты. Анда тегерик јӱстӱ уулчактыҥ отурганын көрӱп ийди. Кичинек уулчак төҥӧзӧккӧ отурала, кургак комургайдаҥ шоор эдип алган, јӱзӱнделтип ойноп отурды.

— Сениҥ адыҥ кем, балам?

— Мениҥ адым Ырысту.

— Адаҥ-энеҥ кемдер болор?

— Адам Сӱмер-Улан кара туу, энем сӱтке тӱҥей Ак-Кӧл.

— Оны сен кайдаҥ билип туруҥ?

— Туу мени јиилегиле азырайт, кӧл дезе сӱдиле сугарат.

---

[1] Оос поэтический творчество — оосло чӱмделген произведениелер.

Јаш баланың берген каруузы Ак-кааңга сүрекей јарады.

— Сениң меге бала болор күүниң бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон киидирерим, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак јакшы атка миндирерим.

Ырысту тың мойношподы, ак-боро атка јеп-јеңил учкажып алды. Ак-кааннаң бек тудунды, ак өргөөни көстөп јүре бергиледи.

Айылга јеткен соңында кааннаң јакылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып койды. Ырысту кышкы күннің соогына тоңуп, јайгы күннің јаңмырына өдүп, уйларды кабырды. Түн-түш кабырар болгон. Салкын өзөгин өткүре соготон. Өдүги бутка јаба каткан, тоны дезе јардына јаба каткан. Көстиң јажы төгүлер болды. Оозы комудалду кожоңдоорго үренди. Је оның комудалын тыңдайтан кижи јок болды.

Бир катап Ырысту јажыл өлөңниң үстүне јадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Түш јеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу өрөкөн базып келди.

— Сен, уулчагым, кырда јаңыскан јүреринде, көзиңнең јаңы көрүнбейтен, оозыңнаң комудалду кожоңдор угулбайтан эди. Эмди уйуктап јаткаңда, нениң учун кунукчылду онтойдың?

— Мениң буттарыма кату баскан. Колдорымның чагы чыгып калды. Кардымда курсак јок. Түн-түш уйлар кабырып, чинеем чыкты.

Карган өрөкөн тайагын сыймап, азу сагалын толгоп отурды. Оноң көзин сыкыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчагым, уйларды јатыргызайын дезең, «бып» дезең, олор јада түжер. Одорлодойын дезең, «тап-тажлаң» дезең, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын көдүрип, көзин ачты: чаңкыр теңериде изү күннең башка неме көрүнбеди. Ол көзин ойто јумды.

— Мөө! — деп, уйлар мөөрөжөлө, јер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырды.

Уйлар турган ла јерине ончолоры јаткылай берди.

Уулчактың комудалду кожоңы астады. Оның јыргалы көптөди, ай канатту куштарла, алтан јүзүн чечекле ойноп јүрер болды. Уйлар дезе мөөрөбөй дө, кепшенбей де јадар болды.

Је Ырысту уйларды көп сабазында јаттыргызып турган учун, уйлар отобой, арыктады.

Бу керекти Ак-каан көрүп ийди:

— Jалку кулугур, уйларды кабырып билбей турың! Сен база кижи бе? Мен сени эмди, кыс кижини чилеп, чеген быштырарым.

Ол күннең ала Ырысту Ак-кааннын алтан аркыт чегенин түнге-түшке уйку јоктоң быжар болды. Уулчактың колдоры тыштанбады: Ак-кааннын абакайы, кул келиндерине аракыны астырып, айылдап келген байларды, јайзаңдарды, камдарды сагыштарын чыгарта аракыладар болды. Олор туруп болбой, тоголонып јадат. Ырысту дезе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажыгды кезерим! Узун јыдала јүрегиңди кадаарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис јашка јетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош тоголонып јадар, торбок кептү бустап јадар болгон. Кызы дезе шулмус болгон: чыйрагы тийиңдий, ачынчагы јеекендий болгон. Ол унчукпай отурып болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, јаантайын каңылап турар.

Бир катап кызычак карындажынаң эликтиң кажыгын блаашкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс дезе оны тырмап, чыңгырып турды.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактың колы карындажының бажына јапшына берди.

— Кайттыгар, менің балдарым? Мындый неме өскө улустың јуртында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көргөн кааннын абакайы ыйлай-ыйлай эки балазын кучактай тутты.

— Бып! — деп, Ырысту шымыранды. Кааннын абакайы балдарына база јапшына берди.

Бу өйдө Ак-каан эжиктең кирди, олорды бир кезек кайкап көрди.

— Бу слер эзирик пе айла кандый? — деп, Ак-каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойының «бып» деген сөзин айдып ийди — кааннын колы абакайының јардына јапшына берди.

Ырысту дезе кургак комургайдаң шоор јазайла, јүзүн-башка јараштыра шоорлой берди.

— Сен, бийттү, куртту Ырысту, талдама камдарды барып бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тазырада јүгүре берди. Канча бар камдарды ончозын јууды. Олор келеле, талдама малдардаң мал тайды, тарту-

га бирдең ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, јиген эттерин бадырып салар үкпектер[1] табылбас болды, је кааннын билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар баштарын јайкагылайт, семис этле кегиргилейт, јапшынышкан кааннын билезин болужы јок көрүп отургылайт. Калганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Јер-теңери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Кааны эмдезе, ол эмдеер, оноң өскө бистиң күч јетпес.

Ол јорукка Ырыстуны ок ийер эдип јөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан јерине једип келди. Тиштерин өткүре чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны јаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Канза да таңкы тарткалакта, олор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынаң араай түшти, тыштанарга јажыл өлөңгө отурып ийди. Канзазын күйдүрерге отугын алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, јаан кижи, јаш өлөңгө не керек отурыгар? Оның ордына ол јалбак јылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, јалбак ташка јамыркап отурды.

— Бып! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун соргуулду канзазын тартып отурды, онголоры тынбай да анаар көргиледи.

— Бу канзада таңкы божоголокто, слер јазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Је ол экинчи, үчинчи, төртинчи канза таңкыны тартты, кааннын билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Онула кожо боро јалбак таш өрө көдүрилип келеле, камды јер јаар тартып ийди. Телтекпейдиң көзи арай ла јыкпыгынаң ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, мениң балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Туудаң экелген таш. Туу ээзине мүргүгер, оноң болуш сурагар — деп, уулчак каруузын берди.

Телтекпей маңдайын јерге түртүп, мүргүди.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камның маңдайы јерге јапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

---

[1] Үкпек — этти артатпаска сугар јер.

— А-а, айдарда, бу сенің қылығың болгон бо, уйат јок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрерим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту оң колын өрө көдүрди. Оның ай ошкош чырайы јаркындала берди.

— Тап-тажлаң! — деп айдарда, кааннаң билези туш-башка тоголонышты. Улу Телтекпейдиң мандайы јерден айрылды, таштаң көчүги айрылды, көк буказына минеле, ары болуп мантатты. Оноң бери оны бир де кижи көрбөди. Кичинек Ырысту каанга јууктай базып келди:

— Је, мени өлтүрерге сананганыгар, эмди өлтүригер!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Кааннаң абакайы дезе, јаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына јажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Јаш Ырысту дезе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширеге јалтанбай отурды. Бир кезек отурала: «Тап-тажлаң» — деп бойына айтты, ширеден түжүре секиреле, Сүт-Көлине, Сүмер-Уланкара туузына ойто јана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон?
2. Ак-каан, оның абакайы ла балдары кандый кеберлү көргүзилет?
3. Камдар кандый кеберлү көргүзилген?
4. Чөрчөктиң фантастический јерлерин[1] табыгар. Ырыстуга кем канайда болужын јетирет? Нениң учун ол ого болужат?
5. Албатының кандый санаа-шүүлтези, күүни чөрчөктө айдылган?

Јакылта. Чөрчөктиң планын тургузыгар.

Керик бака.

(Албатының чөрчөги).

Јиткек сары көлдө бир бака јуртап јаткан. Бир катап ол бойыныңайылынаң чыгып, тегерик сары көлдөң ырады. Тебинип-тебинип јемзеп барды. Тебинип-тебинип јүреле, јанар јолын таппай калды.

Јолдо дезе ого јаан түбек болды: кызыл чымалыныңјолына учурады. Чымалылар «макалу јымжак курсак табылды» дежип, оның үстүне сыралыжып, ичи-кардын тиштей бердилер.

[1] Фантастика — јадын-јүрүмде чын эмес немелер керегинде айдылганы.

— О-ой! — Бака чыдашпай ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичӱ уйат бар ба, јок по? Азып јӱрген мени тиштеерге, аштап јӱрген менің каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага јабыс мӱргӱдилер, мындый сӧсти ого айттылар:

— Кӱндӱлӱ бӱткен слерди, бака, бистің айылга кычырып турубыс, алама-шикирле кӱндӱлеерибис, ачу аракыдаң ичирерибис.

Бака јӧпкӧ кире берди. Нени јигенин ол онгдобойт. Ажаның отурарда, кандый куучын болгонын торт онгдобойт. Кандый тӧжӧккӧ јадып уйуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган моңус[1] эмтир.

Эртен тура бир чымалыдаң јайнап сурады:

— Баштаң баш болзын, бу тыттың бажына чыгала, көрзӧң: менің айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар тӧмӧн кӱнбадыжында кӧл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргӱзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — Баканың сӱӱнгени сӱрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичиң сыстаганча ла азыраарым!

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јаңыскан кӱндӱледер кӱӱним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бӱгӱн кӱндӱлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јаңыс ӧмӧлӱ албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јаңыстаң болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынаң, јалбак кӧк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе оның кийининең, кара суудый агып, баргылады.

Ол агаштың ортозында канча ла чымалылар ончозы баканы эчиде јӱрӱп ийдилер.

Кӧлгӧ јеткилеерде, бака олорго айтты:

— Слер, менің кӱндӱлӱ айылчыларым, чӱрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп јакылта берейин — дейле, суу тӧмӧн чоп эде берди. Суудаң дезе ак тосток көбӱк бортылдай берди.

Чымалылар бир кӱн сакыды, экинчи кӱн база сакыды — је бакадаң суру да јок.

---

[1] Моңус — мында айдылганы аайынча: кӱлӱк, кайракан.

Јетинчи күн чымалылардың энези чугулданды.

— Је болгой, баканың курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезининг кийининең јандылар.

Оноң бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге јетире јүрүлер. Олор эмдиге јетире тойо ажангалак деп айдыжат.

1. Чымалылардың ла баканың кылык-јаңы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?
2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?
3. Аң-куш, јүзүн-јүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

Јакылта. Чөрчөктиң планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Сары-каан.

(Албатының чөрчөги).

Мынаң озо Алтайда Сары-каан деп каан јуртаган. Чымалыдый малду болгон, кажат кептү јөөжөзи өргөөзин өрө тиргеген. Је Сары-каан бойы тенек-керсүзи билдирбес кижи болгон. Керек дезе ачу ла татуның амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күренгниң өңгин билбейтен.

Бир катап Сары-каан кулын кычырып алала, айтты:

— Мениң кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктең тыркыражып чыкты. Каскак јолло јүгүрүкле барды. Келеле, көрөр болзо — көк јарамас! — кааннын кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тың коркыды. Ойто јанып келеделе, бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-каан бүтпей кайтсын, је чынын ого улус айдар болзо, болчок бажымды ол, кандыктың бажы чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим — јаман јар экелдиң дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул једип келди.

— Је... — деп, Сары-каан семизине тумчаланып, кыйгырды, — кандый бала таптыр? Түрген айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тоннын эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүги колында тырлажат. Такталган кежегези сол кулагының үстүнде чарчалат. Тиштери дезе, соокко тоңгондый, тазырайт. Сары-каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдаң ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен дезе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Менің баш кезеечилерим кайда?

Баш кезеечилери јүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла күлүп ийдилер. Бу ла өйдө боро бөдно учуп келеле, кааннын бажына отура түшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-каан огурды, — тургуза ла бу бөдноны тут!

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөднөни тударга келди.

— Тенек дезе тенек ле сен база! — Сары-каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижи колло тудуп јүргенин көрдің сен? Менің темир токпогымды алала, онула сок!

Сары-кааннын јакылтазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры јок. Темир токпокты келип тутты, онтоп, ыкчап, өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөднө бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токпок дезе канча ла бар уурыла Сары-кааннын маңкан бажына келип түшти.

Каан кижиниң бажы эки ийинине өтөктий јапшына берди.

1. Сары-кааннын кандый кылык-јаңын чөрчөк көргүзет?
2. Кулдардың јадын-јүрүми кандый болгонын чөрчөк көргүзет?
3. Кандый учуралдаң улам кул јеткерден айрылып калды?

Јакылта. Бу чөрчөктің планын тургузаар.

Арбанын чарактары.

(Албатының чөрчөги).

Озогы тушта алтай улус кыра сүрбей, аш өскүрбей, јайыкыжыла јүк ле мал азырайтан.

Је бир катап орто кышта теңерини кара булут бүркеп ийген, тогус күннің туркунына јаан кар јааган. Онынчы күнде корон соок түшти. Бастыра јер калың тошло бүркеле берди, аттар

өлсең бедреп, тошты оодо чапчып турдылар, уйлар тошты јалап јүрдилер. Бастыра мал курсак таппай, көдүрте берди.

Улус эттиң амтанын да ундыды, олор јаңыс ла кара суу кайнадып ичер болды. Карган улус ээчий-деечий өлгилеп турган, јииттердиң күчи там ла астап турды, кыстар дезе күлүмзиренбей де барган. Түбек, карангуй түн чилеп, ончо улустың саназын аймадып ийген. Кожоңның ордына айландыра онту угулар болды. Керек дезе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Јаңыс ла үренчи деп кушкаш чыйкылдап, арыбери учуп јүрди. Улустың өлүп турганын көрөлө, ол санааркай берди. «Олорго канайда болужар? Улусты ач өлүмнең канайда аргадаар?» — деп, ол сананды.

Үренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп јүрген. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргөн. Јаскыда олор јерди сүрүп, аш чачатан. Үй улус дезе изү печкеге калаш быжыратан. Учуп јүрген үренчилерди амтанду калаштың оодыктарыла күндүлейтен.

Үренчи бу мыны эске алынала, сүүнчилү секирип, тууларда јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Анайда айдала, үренчи чөл јаар учуп јүре берди.

Өлөрдиң бери јанында јүрген улус оны көстөриле үйдежип, терең үшкүрип, артып калгылады.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Оның күчи канайып једетен? — деп, олор санааркап турдылар.

Је андый да болзо, олор үренчини сакып, учуп келер јолы јаар карап јүрдилер. Јас келди. Күннің чогы изип, јерди бүркеп, тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, чечектер анда-мында өзүп чыкты. Аштаган улус јүк айдаң кыймыктангылап, јалаңга чыгып, кандык казып јип туратан. Бойлоры дезе теңерини карап, учуп барган үренчиниң јанарын сакып турды. Үренчи көрүнбес болды.

— Оны, байла, карчаа тееп апарган болор — деп, улус сананып турды.

Је үренчи түн-түш амырабай, учуп браатты. Чөлдөрдө кулузын өлөң јайканып турды, кайыңдар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јаланда кыра сүрүп турган. Таарларда тола үрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда дезе арба.

Үренчи ашту таарлардың үстүнче айланып, учуп јүрди, је сурак јогынаң аш аларга јүреги барынбады. Айдарда үренчи јерге үч катап согуларда, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, көстөриниң каразы бороңготтый, кабактары учкан кушкаштың канаттарындый.

Кыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мүргүп, туулардагы аштап өлүп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экүде ол улусты ач өлүмнең айрып алар арга бар — деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер — деп, кыс сурады.

— Јок, туулларда јай кыска, буудай чачса, ол бышпай, күски соокко тоңуп калар. Мен сеге торт арба берейин — деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш үрендеер өйди јолдо өткүрип, оройтып калбазын деп, ого ээрлү ат берди.

— Түрген бар — деп, кысты үйдежип, айтты.

Кыс ого быйанын јетиреле, туулар јаар маңтатты.

Је тууларда, көк таштың кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрү сакып, оозын ачып алып, тиштериле тарсылдадып отурды. Кысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркыган бойынча туура секиреле, катап ла үренчи боло берди. Арбалу таар јерге түжеле, арбазы төгүле берди. Кыстың минген ады үркүйле, айылы јаар ойлой берди.

Үренчи баалу арбаның чарактарын оозына түрген терип алды.

Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, је үренчи оның алдынаң учуп чыкты.

Бөрү јерге аңданала, јайзаң боло берди. Төгүлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сакыган улуска үренчи једип келеле, арбаның чарактарын берип ийди. Оноң ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сүрүп, аш үрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаның чарактарын үрендеп салдылар. Күскиде арбаның түжүмдү мажактарын јуунадып, олор көп арба согуп алдылар. Оның кийининде алтай улус јылдың сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јүрерин ончо улус ундыган. Уулдар күлүмзиренер, кыстар кожоңдоор болды.

Күскиде көп той болды. Арбаның чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Је ол кыс кемге де барбай, ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожоңдоп јүрген. Кайда ла кижиниң айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јүреле, учында орус улуска јууктада көчүп барала, јадар дежип санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдаң калаш быжырарга үредер дештилер.

Јайзаң катап ок бөрү болуп кубулала, улусты өткүрбей, коркыдып јүрди. Је оноң кем де коркыбады.

Алтай улус үренчиниң кийининең барып, орус албатыла јаан најылар болуп, јакшы јуртай берген.

1. Алтай улуска озогы туштa кандый түбек болды?
2. Кемниң болужы ажыра алтай улус түбектең айрылды?
3. Алтай улус, мал азырайтапынаң башка, нени эдер болды?
4. Алтай улус ла орус улустың најылыгына кем буудак эдип турды?

Јакылата Чөрчөкти чокум-јарт куучындаарына үренип алыгар.

Ус Али.

(Казах албатының чөрчөги).

I.

Көп јыл мынаң озо ак-јарыкта сүреен кату кылык-јаңду каан јуртаган. Улус оның көзине де көрүнерге коркыйтан.

Болор ло болбос керек учун ол бойының јуук јалчыларын кыйнап өлтүретен. Ондо бир де најы јок болгон; ого јуук јерлердиң каандары андый кату кылык-јаңду каанла најылажар күүндери јок болгон. Кааннның үйи ачу-короннoң ло кунукканынаң улам туку качан өлүп калган. Је кааңда јараш ла сагышту јиит уул арткан. Оның ады Хусаин.

Кату кылык-јаңду карган каан јер үстүнде јаңыс ла бу уулын сүүйтен.

Хусаиннiң најылары ла нөкөрлөри көп болгон. Олорло кожо ло аңдап јүретен, ок-јаадаң адып маргыжатан.

Јалтанбас Хусаин аңдаарга сүүйтен. Аңдап јүргенде, ол куру јанбайтан, јалчылары оның адып алган јерлик чочколорын кийининең экелип јадатан.

Карган каан уулыла не-не боло бербезин деп коркып, аңдаарга ыраак јүрбезин деп ого јакып туратан.

Је Хусаин ого јаңыс ла каткыратан. Ол бойыныҥ күчине ле эпчилине иженип туратан.

Анайда узак өйгө ончозы табыш јок, јакшы өдүп турган. Је бир катап Хусаин кулдары јогынаҥ јаңыскан аҥдап барган. Бу јуукта көрүнген јерлик чочконы адарга браадым деп, ол јаңыс ла карган јалчызына айткан.

Карган јалчызы коркый берди:

— Сен, Хусаин, ајарын, јерлик чочкого јидирип койдыҥ.

Јиит каткырды:

— Је, карганак, коркыба. Мынайып мен баштапкы катап аҥдап браткан эмезим ине.

Оноҥ адын камчылап ийеле, маҥтада берди.

Јүре береле, ол ло бойынча Хусаин јанбады.

II.

Эҥир кирди, теҥериде јылдыстар күйүп јалтырады, чечектердиҥ јараш јыды јытанды.

Каан бойыныҥ кыбынаҥ кебин јуурып алган чыгып, чугулду сурады:

— Хусаин кайда? Мениҥ уулым кайда?

Јалчылары төмөн көрүп, унчукпай турдылар. Хусаин кайдаар барганын олор карган каанга айдарга јалтанып тургандар. Јиитти јаңыскандыра божоткон учун, олордыҥ бажын ол үзүп салар ине.

Түн кирди. Каан токунап отурып болбой барды. Ол јерди тееп, камчызыла талайды.

— Эй! Јалчыларым!

Кулдары јүгүрижип келди. Өрө дө көрбөй, каан нени айткай не деп сакып турдылар.

— Тургуза ла барып, уулымды бедреп табыгар! Хусаинле нене боло берген деп меге јаман јар экелген кижиниҥ оозына изү корголјын урарым.

Каан камчызыла база катап талайып ийди. Јалчылар јүгүрип барып, аттарына минеле, Хусаинди бедреп, туш-башка маҥтаттылар.

Көөркий јиитти олор узак бедрегендер. Хусаин јаан агаштыҥ төзинде төжин јара тартыртып салган јатты. Төжин, байла, јерлик чочко азу тижиле јара тарткан болор.

Јалчылар кааннын өлгөн уулынын сөөгининг јанында санааркап ла коркып калган турдылар. «Эмди не болгой не? Коркушту неме керегинде кааңа канайып айдатан?» Өлгөн јиитти көрүп ачынганынаң ла коркушту солунды кааңа јетиреринең коркып, јалчылар ыйлап турдылар.

Айдарда карган јалчы айтты:

— Најыларым, кырдаң түшкен суучактың јанында кичинек айылда јаткан күдүчи Алини слер ончогор билеригер. Ол күдүчи јокту, је сүреен сагышту, ол нени ле билер, нени ле эдер: той балкаштаң јыракы да јазаар, ат тударга керектү армакчыны да кадар, шоор до эдип алган. Алига барып, канайда этсе, јакшы болор деп сурап угалдар.

III.

Күдүчи Али айылының эжигининг јанында чырбаалдардаң корзина өрүп отурган эмтир.

— Бис сенең, Али, болуш сурап келгенис — деп, јалчылар түбек болгоны керегинде куучынын айдып божоткон кийининде сурадылар. — Коркушту кыйынду өлүмнең айрыларга бисти үретсең.

Буурыл бажын өрө көдүрбей, Али узак санаңды.

— Кем јок — деп, арт-учында ол айтты. — Эртең турага јетире көп ой артып јат. Оттың јанына јадып амырагар. Слердиң түбегеерге болужарга албаданайын.

Арыган јалчылар отты айландыра јаткан. Агаштың јымжак бүрине ле чөлдиң өлөңине јадып, түрген уйуктай бердилер.

Карган Али дезе уйуктабаган. Ол јука досколор ло аттың эң учугын экелип, бычакла нени де эде берди.

Эртең тура јалчылар домраның кунукчыл ла ачымчылу үнинең ойгонып келеле, карган күдүчини көрүп ийдилер.

Али байдастанып алала, домра ойноп отурды.

— Эмди кааңа баралдар — деп, карган күдүчи айтты.

IV.

Коркып калган кулдарла ол кааннын кыбына кирди.

— Сен меге Хусаин керегинде солун айдарга келдиң бе? — деп, каан чугулду сурады.

— Э-э, улу каан, — деп, Али каруузын јандырды. Оноң түнде јазап алган домбразыла ойной берди.

Домбраның үни кунукчылду ла ачымчылу болды.

Угуп отургандар коркый бердилер — домбра не болгоның јарт айдып берди. Қаан отурган јеринең тура јүгүрди.

— Сең меге Хусаин өлгөни керегинде айдып туруң ба? Јаман јар экелген кижиниң оозына изү корголјын урарым дегенимди сең билериң бе?

— Қаан, — деп, карган күдүчи токуналу айтты, — мен сеге ченi де айтпадым. Мен бир де сөс айтпадым. Чугулың тудуп турган болзо, бу мен јазаган домраны каруузына тургус.

Қаан ачурканып, домрага изү корголјын чачсын деп јакарды. Корголјын домраны кылдың алдынаң ойо өртөп ийди.

Анайып сагышту ла ус Али кааннын ондор тоолу јалчыларын өлүмнең айрып алды.

Оноң ло бери казахтар домраны сүреен сүүди. Олор домраның үнине келиштире бойының јараш кожоңдорын кожоңдоп турар болды.

1. Ус Али јалчыларды кату кылык-јаңду кааннаң канайда айрып алган?
2. Өскө укту албатының сйнойтон база кандый инструментин билереер?

Чөрчөктөр керегинде.

Чөрчөк албатының ооc поэтический творчествозының јебрен өйлөрдөң бери чүмделип келген бир кебери болуп јат.

Эмдиги өйдө алтай улус айдып турган чөрчөктөрдиң көп сабазы канча-канча чактар мынаң озо чүмделген. Чечен тилдү, сүрекей керсү улус чөрчөктөрди сананып таап, өскө улуска айдып туратан. Ол улус дезе укkан чөрчөктөрин база өскөлөрине куучындайтан. Анайда бир туштa чүмделген чөрчөк үйеден үйеге, чактаң чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чөрчөктөрдө айдылган керектер көп сабазында улустың да, аң-куштардың да ортозында болбогон керектер болот. Темдектезе, Ырысту «бып» деп айтканда, ончо немелер јапшыныжа берет, «тап-тажлаң» дегенде, олор айрылыжа берет. Үренчи јерге үч катап согулала, кыс боло берет. Бу мындый керектер јадын-јүрүмде чын болбогон. Чөрчөктө аң-куш ла оноң до өскө тындү неме, кижи чилеп, эрмектежип турар. Чындык бүдүмдү улусла, аң-куштарла коштой чөрчөктөрдө јүзүн-јүүр Јелбеген, Алмыс, Јеек-Јылан, јер үстүнде качан да болбогон оноң до өскө јеткер тындулар керегинде айдылат. Мыны ончозын чөрчөкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Јадын-јүрүмде чын болбо-

тон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чөрчөктиң фантастиказы — куулгазынду јери деп адап јадыбыс.

Је чөрчөктө чын јок деп айдарга сыранай јарабас.

Чөрчөктиң төс учуры, анда айдылган санаа-шүүлте качан да болзо — чындык, албатының јадын-јүрүмин чике көргүскени болуп јат. Темдектезе, «Ырысту» деп чөрчөктө—Ак-каан ла оның абакайы јокту уулчакты кулданып алала, оның күчин јигени, оны аайы-бажы јок кыйнаганы, камдардың мекези, «Сары-каанда» — кул кижиниң шыралу јүрүми, кааннық калју, тенек болгоны — бу ончозы чындык, јадын-јүрүмнең чике алынган болуп јат. Ак-кааны ла камдарды јокту Ырысту, Сары-кааны кул јеңдегилейт. Бу мынаң бис каандарды, байларды, камдарды јеңип чыгарга албатының чын күүнзеген күүнин биледис.

Керик бакадый карам, јаман улус јок болзын, олор чымалыдый иштеңкей, өмөлү, күндүчи болзын деп, албаты күүнзейтен. Кижи кандый да буудактаң јалтанбас, сүмелү, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чөрчөктөрди чүмдеп, таркадып, алтай улус кижини ак санаалу, јакшы кылык-јаңду, иштеңкей болорына үреткен. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына көдүрген; келер өйдө олорды јеңеле, ырысту, јакшы јадын төзөп баштаарына иженген.

Алтай албатының чөрчөктөри јүзүн-јүүр учурлу болуп јат: аң-куш керегинде чөрчөктөр, јеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустың јадын-јүрүми керегинде чөрчөктөр.

Аң-куш керегинде чөрчөктөрдө аң-куш керегинде айдылат; је олордың кеберинде улустың кылык-јаңы көргүзилген болуп јат. Оның учун бу чөрчөктөрди бис кычырып, аң-куштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Јеткер тындулар керегинде чөрчөктөрдө тегин улус јеткерлү, коркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: јети башту Јелбеген, Јеек-Јылан, Кер-Јутпа, Алмыс, сноң до өскөзи. Бу мындый чөрчөктөрдиң геройлоры шулмус, сүмелү, билгир улус болуп јат. Олор бойлорының јолында турган ончо ло буудактарды ёдүп чыгадылар.

Улустың јадын-јүрүми керегинде алтай чөрчөктөрдө көп сабазында сагышту јокту ла тенек бай керегин-

Национальная библиотека Республики Алтай им. М.В. Чевалкова
Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА
А66Ч Хр-166739 Ч-54

де айдылат. Бу чӧрчӧктӧрдӧ јоктулар ла байлардың кӧрӱшпези, тартыжузы кӧргӱзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижиниң ле кӱчин јиир улус. Керсӱ, билгир, иштеңкей јокту улус олорды качан да јеңдеп чыгат.

Чӧрчӧктиң сӧстӧри чечен, јараш болуп јат. Чӧрчӧкти айткан-да, чӧрчӧкчи улус кеп сӧстӧрди, укаа сӧстӧрди, ӱлгерлерди тузаланып јат. Чӧрчӧктӧ анчадала эжер сӧстӧр (анча-мынча, аламашикир) кӧп. Олор ажыра чӧрчӧкчилер чӧрчӧкти кееркедип, узадып айдып јадылар.

Алтай албатыда кӧп јӱзӱн-јӱӱр чӧрчӧктӧр дӧ, кӧп атту-чуулу чӧрчӧкчилер де бар. Је Улу Октябрьдаң озо алтай чӧрчӧктӧрди кем де бичип, јуубаган. Бистиң ӧйдӧ советский фольклористтер[1] алтай чӧрчӧктӧрди јууп, шиңдеп, кепке базып турулар.

Чӧрчӧк јаңыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, грузин, кыргыс, оноң до өскӧ албатыларда кӧп. Олордың чӧрчӧктӧринде база озогы јоктулардың јадын-јӱрӱми, тартыжузы керегинде айдылып јат.

Бир канча чӧрчӧктӧр советский ӧйдӧ чӱмделген.

Класста эмес өткӱретен занятиеге јакылта.

1. Чӧрчӧктӧргӧ учурлаган вечер өткӱригер.
2. СССР-диң ле гран ары јанының албатыларының чӧрчӧктӧринең кажы ла ӱренчик бир чӧрчӧк ӱренип алала, вечерде куучындап берзин.
3. Вечерде чӧрчӧктӱ бичиктердиң выставказын эдип кӧргӱзигер.
4. Кандый бир чӧрчӧкти рольдорло айдып, ойын кӧргӱзигер.

ТАБЫШКАКТАР.

I. Айыл-јурт ичинде тудунар-кабынар ла иште керектӱ немелер.

1. Эрдең бӧкӧ, јеңнең чичке.
2. Адамның бӧрӱгин ангарып болбодым.
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир.
4. Бирӱзи «кыш јакшы» дейт,
   Бирӱзи «јай јакшы» дейт.

---

[1] Фольклорист — албатының ооc поэтический творчествозын јууп, шиңдейтен кижи.

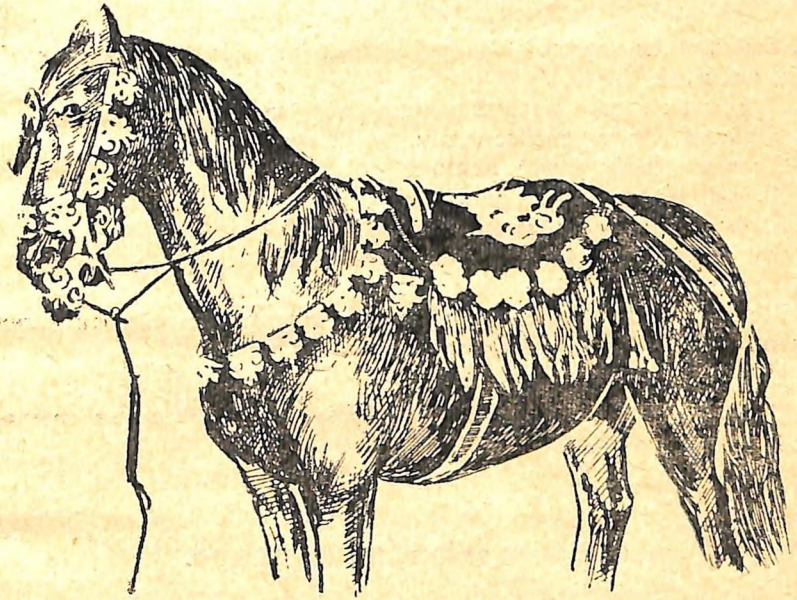
5. Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, јибес адым,
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,
Өлөң берзем, јибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.

II. Кижи азыраган тындулар.

7. Айры агашка кар јукпас.
8. Сууга кирзе — муң,
Суудаң чыкса — бир.

III. Кижи иштеген иш.

9. Кыр ажыра кайыш кестим.
10. Јорткон, јорткон — јолы јок,
Кескен, кескен — каны јок.

Улаган аймакта Базырык деп межеликтең казып алган јебрен өйдөги ээрлү ат.

(Бистиң эрадаң озо V—III чактарда көмгөн).

IV. Кижи.

11. Jўс кучыйак кöл карады.
12. Одус эки боро ат,
Ортозында ойлок jеерен ат.

V. Ан-куш, ар-бўткен.

13. Таптан уул тал кезип jат.
14. Чек-чек базытту,
Чекпен сары öдўктў.
15. Кедери jуулу токпок jадыры.
16. Колы да jок, малтазы да jок —
Jаңы тура тургузып алды.
17. Аркада кара казан кайнап jат.
18. Көрзöм, көрзöм — көрўнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
19. Кырды кызыл тўлкў ажа берди.
20. Бирўзи баралы дейт,
Бирўзи jадалы дейт.

1. Табышкакты кандый эп-аргала чўмдеп jат, оны канайда таап айдарын билип алдыгар?
2. Табышкак ажыра кандый немелер көргўзилип турган эмтир?
3. «Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, jибес адым,
Өзöккö тўшсе, öлбöс адым,
Öлöң берзе, jибес адым».
Бу табышкакты кандый улус чўмдеген?
4. «Jорткон, jорткон — jолы jок,
Кескен, кескен — каны jок» деген табышкактың сöстöри нениң учун такылып айдылган, оның учурын jартап беригер.

Jакылта. Слер бойыгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер, тетрадька бичип алыгар.

Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чўмдеген поэтический творчествоның кичинек кебери. Табышкакта таап айдатан кандый бир неменiң темдектери айдылат. Бу темдектер ажыра ол немени табар керек болуп jат.

«Эрдең бөкө, јеңнең чичке» деген табышкакты атту јоруктап јўрер улус чўмдеген. Атла јўрер малчылар оны тўрген таап, айдып ийерлер. «Бу **тужак** эмтир» — дежер, нениң учун дезе, тужак чичке де болзо, је оны ат ўзўп болбос. «Поп» дебес баатыр уул» деген табышкакта отко кирзе, кўйбес, косты тутса, чонбос, изў деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде јадып, каңза камызарга оттоң јаантайын кос чыгарып алып турган улус айдар: «Бу **кыскаш** эмтир» — деп. «Айры агашка кар јукпас» — бу **уйдың мўўзи** керегинде табышкак, нениң учун дезе уйдың мўўзи, бир јанынаң, чын ла агаштый айры, экинчи јанынаң, ого кар качан да јукпай јат.

Кезик табышкактардың кандый бир сöстöри такылып айдылат. Бу тегиндў эмес. Такылып айдылган сöстöр кандый бир немелердиң, тындулардың ичкери јылганын, катап-катап бир тўнгей кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,
Чекпен сары öдўктў —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынаң улам эликтиң базыды чокум көрўнип тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,
Тумандый јўре берди —

деген табышкакта мылтыктаң адылып, учуп барган октың табыжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база јебрен чактардаң бери айдылган. Олорды керсў, ойгор улус јилбўлў, каткымчылу эдип чўмдеп, эл-јонго таркадатан. Јакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ундылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатының јуртында, ижинде бар болгон эң керектў немелер, тындулар ла ар-бўткен, аң-куш керегинде јакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чöлöödö айдып, соодонып, ол ок тарыйын бой-бойлорын сананды-рып, тапкыр, ајарыңкай, билгир болорына ўредип туратан.

Табышкактың сöстöри чечен, эптў. Кезик табышкактар ўлгер кеберлў, рифмалу болуп јат.

Советский улус эмди де бистиң јадын-јўрўмис, техника, јаңы немелер керегинде көп јилбўлў табышкактар чўмдеп јат.

КЕП СӦСТӦР.

1. Кең тон јыртылбас,
   Кеп сӧс бузулбас.
2. Көп иш этсең, билгир болорың.
3. Туудый коозо болгончо,
   Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, меңдебе,
   Атка минзең, токтобо.
5. Јалку эмес таң адарын сакыыр,
   Јалку кижи күн бадарын сакыыр.
6. Јалбагынаң јатсаң,
   Күн де орой чыгар.
7. Өмөлү иш өчпөс.
8. Бичикчи кижи јарыкта јүрет,
   Бичик билбес караңуйда јүрет.
9. Јакшының јолы чындык,
   Јаманның јолы тыртык.
10. Коомой аңчы аң үркүдер,
    Коркынчак кижи јон чочыдар.
11. Чынын айдардың најылары көп,
    Копчы кижиниң өштүлери көп.
12. Чын сӧс алтыннаң баалу.
13. Тӧӧчӧ кара санаадаң
    Тӧӧчиче[1] ак санаа артык.

Теределең кезип эткен јебрен өйдөги јурук.
(Базырык межеликтең).

[1] Тӧӧчи — кичинек чычкан.

14. Ајарылбаган будак кап јарар.
15. Јаскы күн јаап туруп, јалт эдер.
Күски күн күндеп туруп, күп эдер.

1. Бу кеп сөстөрдиң учурын јартап беригер.
Олор улустың јадын-јүрүминиң кандый учуралдарына келиштире айдылган?
2. Бичик, үредү, улустың најылыгы ла ижи керегинде кеп сөстөр таап, бичип алыгар.
3. Кандый бир кеп сөсти бажалык эделе, оның учурына келишкедий куучын бичигер.

Кеп сөстөр керегинде.

Кеп сөс деп албаты чүмдеген кыска, је сүрекей чечен, учурлу эрмек-сөстөрди айдып јадыбыс. Кандый бир кеп сөсти кижи јадын-јүрүмниң көп учуралдарына келиштирип айдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, айакча аш болзын» деген кеп сөс јаңыс ла аш согор улусты үредип турган эмес, је кажы ла ишти бүдүрген кижиге айдылып јат. Оның учуры — эткен немең көп бололо, коомой болгончо, ас бололо, чоң болзын дегени болуп јат.

Кеп сөстөр албаты не ле немени ајарып, тереңжиде шингдеп көрүп, кажы ла керектиң учурын чике билип алып, ол керегинде бойының санаа-шүүлтелерин јаантайын чокум, эптү айдатанының шылтузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, јайзаңдарга, камдарга базынчыктаткан јокту улустың јадын-јүрүмин көргүзип, санаа-шүүлтелерин айдат. Јокту улус олорды көрөр күүни јок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдың көзи ач, колы капкыр», «Сектү јылда ийт семис, тымулу јылда кам семис». Мындый кеп сөстөрди јоктулар чүмдегилеп, эл-јонды тартыжуга көдүргилейтен. Јоктулар бойлорының келер өйдөги јеңүзине бүдүп, айдатандар: «Јабагадаң мал болор, јокту кижи эр болор» — деп.

Албатыга каршу јетиретен јаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштеңкей болорына, төрөлин сүүрине, албатыга тузалу јүрерине үредет, јадын-јүрүмди јакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптү, чечен айдылган. Көп кеп сөстөр үлгер кеберлү болуп, рифмалажып јат:

Кең тон јыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.

Э. Палкин.

Јай келди.

Эдил күүги јыңкылдап,
Энке-тоңко јай келди.
Ак чечеги јайылып,
Арка ичи кеңиди.
Балтырганы јытанып,
Байый берди јыш арка.
Элик изи чийилип,
Чымылтыды кара арка.
Јажыл кептү туулардың
Јаранганы сүрекей.
Јайлуга эмди көчөргө
Јакшынагы сүрекей.
Көптөй берген малдарыс
Көк өлөңгө тойынды.
Эрлү малчы кожоңы
Эбиреде торгулды.
Элди-јонды јыргадып,
Эбирип келди эне јай.
Јалакай күнин чалыдып,
Јанып келди јажыл јай.

1. Јайғы ар-бүткен јаранганы керегинде куучындап беригер (үлгердин сөстөриле).
2. Улуска јай кандый сүүмји экелди?
3. Үлгерди эске үренип алыгар.

Јакылта. «Јай» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер бичигер.

А. Адаров.

Күс.

Ойто ло күс једип келди.
Сары јалбырактар кейде айланат.
Јанып брааткан турналар үни
Јаңылга болуп кырларда артат.

Өдө берген јайды сананып,
Өркиш агаш араайын шуулайт.

Ару сындарга чыга конуп,
Амыргы кожоңын аңдар тартат.

Ажын кезип салган јалаңдар
Алтын күннің алдында амырайт.
Чаңкыр теңгериге бажыла түртүп,
Јажыл мөжим омок шуулайт.

Қыш клееткенине санааркап тургандый,
Қырлар баштары буурайа берди...
Мен күски күндерди сүүйдим,
Баштапкы карды энчикпей сакыйдым.

1. Үлгерде поэт күстің кандый темдектерин көргүзет?
2. Ар-бүткенде күскиде кандый кубулталар болуп јат?
3 Үлгерде улустың күски ижи керегинде кандый сөстөрлө айдылат?

Јакылталар. 1. Алтай поэттердің үлгерлеринең күс керегинде бичиген үлгерлерин таап кычырыгар.

2. Бойыгар «Күс!» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер сананып бичигер.

Вл. Кучияк.

Турналар учкулайт.

Түштүк јерлер јаар
Турналар учкулайт.
Күчтү канаттар
Кейди кайчылайт.
Турналар једер јер
Ыраагы коркушту.
Бийиктеги кеткиндер
Кунукчыл кожоңду.
Алтайдаң барары
Јаңил эмес олорго.
Алтайдың туулары
Јуук эмей олорго.
Турналар, турналар,
Кунукпай учугар.
Қышты солып,
Јай келзе,
Биске ойто јаныгар.

1. Нениң учун турналарга түштүк јаар учуп бараргa јеңил эмес?
2. Поэт турналарга кандый алкышту сөстөр айдат?

Алтай албатыныҥ озогы јадын-јўрўми керегинде

М. В. Чевалков.

Јокту Номон ло бай Саҥыскан.

Сананып алып, Саҥыскан Номонго келди;
Сагыжында Номонды мекелеерге келди.
Саҥыскан Номонго јакшыркап айтты:
«Саламду, кылгалу аш бирге салалы.
Салган ажыбысты теҥ ўлежип алалы,
Сананганда, аракы азып ичип јўрели.
Айылдажып, јыргап јўрели.
Ат болзо, минижип јўрели,
Айрылбас нак најы бололы.
Јобол болзо, кöрўжип јўрели,
Албанчы албан сурап келгежин,
Албаныҥды мен берип турайын» — деди.
Јокту Номон айтты:
«Ноокы тўктў бойым соокко чыдабайдым,
Ноокы тўгим öткўре кöзимди кöрўп албайдым.
Ак-јарыкка јўрўп болбойдым,
Аш ўренин таап болбойдым» — деди.
Бай Саҥыскан айтты:
«Саанакту аштыҥ ўренин мен берейин,
Сары јалаҥды тўртўп белетеери сениҥ болзын.
Јакшы тўжўмдў аш болуп, согуп алзаҥ,
Јарымдап экў ўлежип алалы» — деди.
Номон Саҥысканныҥ мекезине кирип,
Ноокы тўги тазаганча јер тўртти.

Саңысканның берген ўренин салды.
Саанакту јакшы аш бўтти.
Эки јеңгин тўрўп алып,
Эгип, кезип, јууп алды,
Эмди идирген јазап алды,
Эмилдў ажын арулап алды.
Саламын јууп, бир башка обоолоп салды,
Саалу ажын база бир башка салды.
Саңыскан шайрап учуп келди:
«Саалу ашты ўлежели — деди.—
Эки обосның јаанын ал — деди,—
Элбегинче саламын ал» — деди.
Саңысканның мекезине кирген Номон
Саламды алып, аш эдип јип болбой салды.
Санааркаган Номон ыйлап јўрди,
Сайыттарга[1] барып, јаргы сурайдым деп сананды.
Тажуурлу аракы астырып алды,
Іаманы уладап, јайзаңга барды.
Эжигинең кирип, чөгөдөп отурды,
Эзен суражып, каңза алышты.
Тажуурлу аракызын јайзаңга салды,
Тамагы калтырап, ого айтты:
«Саңысканга мекелеттим — деди,—
Салган ажымды јидирдим — деди. —
Ортоктоң салган ажыбыс эди,
Ончозын Саңыскан мекелеп алды.
Көзим сыкык, јокту эдим — деди,—
Көбизин ал деп саламын берди» — деди.
Кыйын јадып, јайзаң айтты:
«Кышкыда јон јуулар — деди,—
Јон ортозында шылагайым — деди. —
Јоболың темей болбой» — деди.
Кыш келип, јон јуулды,
Кийининде јайзаң келди.
Јайзаңга Номон јууктады.
«Јаргымды эдип беригер» — деди.
Тескери болуп, јайзаң айтты:
«Темичилер јаргың эткей» — деди.

[1] Сайыттар — бийлер.

Јайнап, ыйлап, Номон темичилерге айтты:
«Јаргымды, темичилер, эдигер» — деди.
Темичилер Сағысканды шылап угарга,
Тургуза ла алдыртып алдылар.
Сағыскан шайрап, Номонды бурулады.
Санааркап, Номон унчугып албады.
Эзирик темичилер сӧс оңдободылар,
Экӱниң јаргызын эдип болбодылар.
Јайнап јӱрген Номон јайзаңга барды.
«Јаргымды темичилер этпедилер» — деди.
Јанында јаткан јайзаң туруп,
Јаагына согуп, Номонго айтты:
«Јакшылар јаргыңды эдип болбогондо,
Јаман бойыңда туру» — деди.
Јокту Номон ыйлаганча јанды,
Јонның темичилери каткырып калды,
Сағысканды сагышту деп,
Сайыт эдип тудуп алдылар.
Јабаарлап јаргы эдеечи, бу ӱлгерди ук!
Қаралап јаргы эдеечи кижи
Қаргышка кирип калар.
Аракызак шылучы кижиге
Арт-кийининде јаман болор.
Јоктуны јаман көрӧӧчиге
Јок-јобол бойына једер.

1. Јокту Номон ло бай Сағыскан ажыра кандый улус көргӱзилген?
2. Бай Сағысканның кылык-јаңы кандый?
3. Оның ач көзи, мекечизи неден билдирет?
4. Јокту Номонның јадын-јӱрӱми карағуйда болгонын кандый сӧстӧр көргӱзет?
5. Јокту Номонның керектеринең оның кандый кылык-јаңы билдирет?
6. Јайзаңның ла темичилердиң кылыктарын јартап беригер. Олор кемге болужат?
7. Албатыны башкарар јамылуларды кемдер канайда тудатан эмтир?
8. Бу басня неге ӱредет?

Јакылта. «Јокту Номон ло бай Сағыскан» деп басняны рольдор сайын ӱлеп, кычырыгар. Бир кижи — јокту Номонның сӧстӧрин, экинчизи — бай Сағысканның сӧстӧрин, ӱчинчизи — автордың сӧстӧрин кычырзын, кычырардаң озо кемниң сӧстӧрин канайда, кандый ӱнле айдарын јазап билип алыгар.

Көбөлөк лө Адару.

Адару учуп, амырабай jўрди.
Ар чечектең соруп jўрди.
Көл jаказынаң Көбөлөк келди,
Көрўмjилў jараш учуп келди.
Адаруга Көбөлөк айтты:
«Ар чечекке не керек минединг?
Ару jўрбей, не быjарзыйдың?
Арынып jўре, өлөриң.
Ajыктап канадымды көрзөң!
Ай билдирлў jакшы торкодый.
Алтын-Тоңуска теңдежерим,
Акалатпай, jеңдежерим» — деди.
Адару айтты:
«Көл jаказында конуп jўредиң,
Көрўмjилў болуп мактанып jўредиң.
Jай өдөрин билбей jўредиң,
Jайрадылып каларын эзебей jўредиң.
Айландыра көкўп учуп jўредиң,
Айыл тудуп аларын эзебейдиң.
Кубуксып[1] учуп, мактанып jўредиң,
Курсактаң аштаарын эзебейдиң.
Куру тўжўп кыш келгежин,
Куруйа кадып өлөриң.
Мени быjар көрўп не айдадың?
Мениң айылымды барып көрзөң.
Jиир ажым айылыма толо,
Jигенче jиликтең тату,
Кирленип иштенип тапканымды
Кийининде jип jыргап jадарым.
Белендеп алзам, аштабазым,
Бедренип кижиден суранбазым.
Айылчы сыйлаарга ажым jараар,
Айылчы jизе, мактап jанар» — деди.
Jайымдап Көбөлөк учуп jўрди,

[1] Кубуксып — jыргап.

Јайдың өткөнин билбей калды.
Чын соок једип келерде,
Чырыйа Көбөлөк тоңуп калды.
Куркунду куштың јеми болды,
Кулагы укканның каткызы болды.
Көбөлөктиң кижи, бу ӱлгерди ук!
Јазанып, јалкуурып јӱргенниң
Јаткан јурты ӱрелер.
Колы иштебезе,
Коногында јиири јок болор.
Колтугы сыстабаза,
Конуп јадары јок болор.
Адарудый болбозо,
Ажы-тузы јок болор.
Амыр јӱрбей иштенбезе,
Ач ӱрени аштаар.
Чыдаганча иштенбезе,
Чырайы кадып өлөр.

1. Басняның учурык ла содержаниезин јакшы билип алыгар.
2. Көбөлөк лө Адару ажыра кандый улусты көргӱскенин билдигер?
3. Көбөлөк ажыра кандый улустың кылык-јаңын электеп јат?
4. Адару ажыра кандый улустың кылык-јаңын мактап јат?
5. «Көбөлөк лө Адару» деп басня неге ӱредет?

Јакылта. Бу басняны рольдор сайын ӱлеп, ӱренип алала, ойын эдип көргӱзигер.

Басня.

Аң-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустың јадын-јӱрӱмин, кылык-јаңын көргӱскен јаан эмес произведениени басня деп адап јат.

«Јокту Номон ло бай Саңыскан» деген басняда М. В. Чевалков мекечи, јалку, јакшыркак бай Саңыскан ла јобош, иштенкей јокту Номон керегинде куучындайт. Је јазап шӱӱнип, сананып көрзӧбис, автор саңыскан ажыра алтай байларды электегенин, номондор ажыра алтай јокту улустарды көргӱскенин биледибис.

Анайда улустың јӱрӱмин кандый бир тындулар ол эмезе тын јок немелер ажыра көргӱскен художественный эп-арганы ал-

легория деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Баснялардыҥ көп сабазында ӱлгерлеп бичиир.

Басняны улус јебрен чактаҥ бери билер. Басня бичиир улус көп чактардыҥ туркунына бойлорыныҥ произведениелеринде албатыга јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, олорды јакшы кылыкка, јакшы укаа-санаага ӱредетен.

Баснялардыҥ учурлу кезик сӧстӧри кеп сӧстӧр болуп, албатылар ортодо текши таркаган.

Эҥ ле көп лӧ эҥ ле артык басняларды улу орус поэт И. А. Крылов бичиген, алтай басня бичиичи М. В. Чевалков болгон.

Кеп сӧс. Иштенбес кижи муҥ кӱнди кысканбас,
Иштенер кижи бир кӱнди кысканар.

Анафора.

«Јокту Номон ло бай Саҥыскан» деп басняны кычырып, оныҥ кажы ла эки ӱлгер јолы (строказы) бир табыштаҥ баштанып турганын көрӧдибис.

Номон Саҥысканныҥ мекезине кирип,
Ноокы тӱги тазаганча јер тӱртти.
Саҥысканныҥ берген ӱренин салды.
Саанакту јакшы аш бӱтти.

Бу мындый поэтический эрмек-куучыннныҥ тӱҥей бӧлӱктери (ӱлгерлердиҥ јолдоры) бир табыштаҥ баштанып турган болзо, ол табыштарды **анафора** деп айдып јадыбыс.

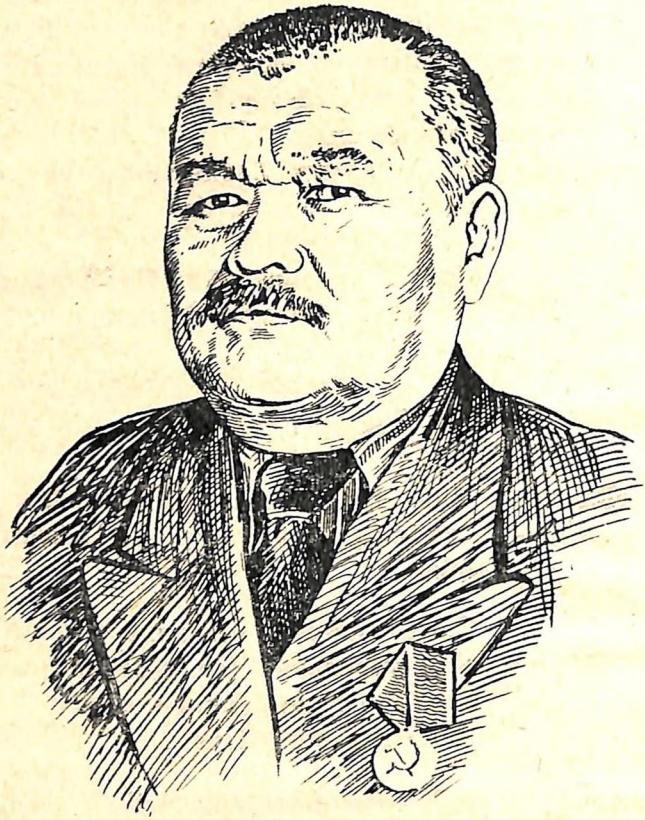
Анафора алтай поэзияныҥ јебрен ӧйлӧрдӧҥ бери тузаланган поэтический эп-аргазы болуп јат. Ол анчадала албатыныҥ оос поэтический творчествозында таркаган. Темдектезе, кеп сӧстӧрдӧ, табышкактарда анафора көп туштайт.

Аш ичкенче, меҥдебе,
Атка минзеҥ, токтобо.

Кезикте анафора ӱлгер эрмек-куучыннныҥ ӱч тӧрт, онон до көп бир тӱҥей бӧлӱктерин (јолдорын) бириктирет.

Анафора поэтический эрмек-куучынды айдарга эптӱ, јеҥил, јараш эдет.

Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ.

Чалчык Анчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 јылда Куйум деп јурт јерде чыккан. Революциядаң озо ол школдо төрт лө класс божоткон. Совет јаң төзөлгөн соңында Чунижеков бистиң областтың сөс городында совпартшколдо ўренген.

Ол кичўдең ала алтай албатының озогы чөрчөктөрин угарга сўўйтен. 1925 јылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрди «Таң чолмон» деп бичикте чыгарган. Оноң бери ол бойы да көп јўзўн-јўўр произведениелер — ўлгерлер, куучындар бичиир болды. Оның произведениелеринде алтай албатының озогы ла эмдиги јадын-јўрўми көргўзилген. «Туујының кузуктаганы» деген ўзўк Алтайдың атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев кереминде Чунижековтың бичиген «Туујы» деп јаан поэмазынаң

алынган. Бу ўзўкте јокту алтай кижиниҥ озогы јўрўми көргўзилген.

Калганчы өйдө писательдиҥ «Бичигенииниҥ талдамазы» деп бичиги ле «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан.

Туујыныҥ кузуктаганы.

Калыҥ јыштыҥ јаказында
Шарлак кара суу акты.
Таш јакалу јарадында
Кайыҥ тозы айыл турды.
Сугат болгон арү суузы
Кышкы соокто тоҥбой турды.
Чадыр-јапаш бу айылда
Јокту Туујы јуртап јатты.
Одус јашка јеткелекте,
Чаал терек сынду бойы,
Айудый күчтү бойы
Эки көстөҥ болгонбос болды,
Ай-караҥуйга түшкен јўрди.
Элдеҥ тапкан эш-нөкөри
Эки уйын күдүп јўрди.
Эр кемине јеткелек,
Эрлү сагыш киргелек,
Эне-адазыныҥ колын сакып,
Эки уулы отургылады.
Өрө көрўп, адып болбос,
Олтўргенин сойып болбос.
Эр көөркий јокту Туујы
Эки эргегин уска ўретти:
Таспа кайыш өрўп јўрди.
Элдеҥ-јонноҥ иштеп алганы
Айына, јылына јиирге јетпес,
Тон-өдўкке берерине јетпес.
Эликтиҥ мойынын ок кескен,
Эрдиҥ мойынын јок кескен —
Эр јажына јокту болуп,
Јокту Туујы јуртап јатты.
Бир катап јокту Туујы

Ай кулагыла тыңдап отурза:
«Күреңг сары кебин кийген
Күс jедип келген» дежет.
Күле-Кааннын[1] соок салкыны
Jүзине jаба сокконы билдирет.
«Күреңг күстиңг бойы келди!» — деп,
Бала-барка сүүнижет.
Аркадагы кызылгаттар
Эт ошкош кызарышты.
Jодро, бороңгот, кузук та
Jерге какталып түшкүледи.
Сыгын ай jаңгырды,
Кузуктап барар өй келди.
Күзүңги табыжы шыңгырап,
Күнүңг сайын угулат.
Кузукчылар кожоңдожып,
Үзүк jоктоң өткилейт.
Капчал jердиңг кара jолы
Тизеге jетире казылды.
Оны уккан jокту Туужы
Отурып эмди болбоды.
Албатыныңг барып jатканына
Адаркап-күйүнип сананды.
Ак күнди таныбас та болзо,
Алтайына jорторго күүнзеди.
Эмегенин кычырып алды,
Эки уулын jанына отургусты.
Эр бойы терең шүүнип,
Эң учында мынайда айтты:
«Сыгын-Туу суунын табыжы
Эки кулагыма торгулды,
Кузукчылардыңг сүүнчилү кожоңы
Мениңг jүрегимди көкүтти.
Өчкөнчө jылынарга
От jылузы биске керек.
Өлгөнчө jиирге
Аш-курсак биске керек.
Бай тайгам Байкарада

[1] Күле-Кааң — тайганың ады.

Калың кузук бүткенин уктым,
Эки балама баштадып,
Кузуктап мен барадым.
Ар өдүгимди[1] көктө. эжим,
Азык-түлүкти јазагар, балдарым.
Айылга отурзабыс, не болор?
Агаш төзинде отурзабыс, бир болор.
Ырысту болзобыс, түшкүп терип,
Аш-курсагысты табарыс».
Узак өйгө тергенбеди,
Талкан-азык бүде берди.
Тектей баштыкка[2] оны урды,
Боро адына артынды.
Бойы атка минип алып,
Балдарын чылбырдаң јединдирди.

***

Күле-Қааннын күмүш бажынаң
Куу туман чөйилип јадат,
Јокту Туујы терлеген, јобогон,
Байкара тайгазына једет.
Јаан јаңмыр јаагажын,
Тамчы түжүп билбейтен
Јаан барбак мөш төзинде
Озогы одузына түжет.
Қарызынаң кан акканча,
Барбак мөшкө јарманат.
Балтырын саңыс тутканча,
Јулма мөшкө јапшынат.
Олбук будакты[3] тепкенде,
Тазылынаң ала мөш силкинет.
Мөш бажын силкигенде,
Бүрлери үзүлижип чачылыжат,
Болчок башту токпогошло
Будактарды тоолой согот.
Көк кабаалу тобоголор
Мөш бажынаң көп төгүлет.

---

[1] Ар өдүк — кеден конычту өдүк.
[2] Тектей баштык — кичинек кап ошкош баштык.
[3] Олбук будак — туура барган јоон будак.

Как маңдайынаң тер чыгып,
Јўзин јолдоп ага берет.
Капкан-туткан будак сынып,
Мөштөң дө Туујы јастыгат.
Айу ошкош кўркет бойы
Анда да јалкыбас болды.
Арыганын, аштаганын
Иш өйинде билбей јўрди...
Салкын шуулап келерде,
Сары тобоголор какталды.
Бала-барка сўўнгилеп,
Түшкўн терип јўргўледи.
Туујының санаазы омок болды,
Мөшкө јарманары токтоды.
Аба јыштың ээзи —
Айу абагай сўўнет,
Тобоголорды јууп алып,
Тойо-кана јип јадат,
Азу тиштери кажайыжып,
Айдары јок семирет.
Көрўк деп чоокыр кескек
Төрт таманы тазаганча,
Эки јаагы бултайганча
Ару тирў кузуктаң
Ичегенине тажып јадат.
Тарал деген боро куш
Куу будакка отурып алып,
«Кузук јок» деп калактап та турза,
Кыштай јийтен азыкты
Мөштиң төзи сайын сугат.
Чымалыдый кыймыраган улус
Түшкўн терип јылыжат...
Туујы көркий балдарыла
Јарым ай кузуктады.
Јаан сеери[1] теңкейип чыкты.
«Айдары јок көп јөөжө» — деп,
Эки балазыла сўўништи.
Јанындагы одуданг
Кепшенер өбөгөн базып келди,

[1] Сеери — тобого урарга агаштаң чертип јазаган ман.

Эчки сагалын сыймай тудуп,
Эзен-јакшыны сурап турды.
Эки көзи сееригe тийип,
Эҥ учында мынайда айтты:
«Бу аjылдажымныҥ сееризин!
Саак будакка[1] jедип калган.
Ас ла салып, бодогожын,
Jӱс тозоктоҥ ажар болбой.
Эки көстӧҥ болгонбос то болзо,
Көстӱлердеҥ артык турбай.
Эки балаҥды кийимдеерге
Эр ӱлӱӱҥди иштеп алдыҥ...»
Анайып олор отурганча,
Канбас ийди jалканчып ӱрет,
Тайа jыраанаҥ ары jанынаҥ
Мамак эмегени базып келет.
Jардына толо jӱк jӱктенген,
Арыган, jобогон турат.
Тектей кабын чечип алып,
Бир тажуур арajан[2] алат.
«Куйрук чегенниҥ арajаны» — деп,
Туujыга тажуурын тудат.
Борбуйда чегенин чыгарат,
Баштыктаҥ талкан кодорот.
Эки балазы сӱӱнип,
Санап калган тамзыкту курсагын —
Чеген, талканын jигилейт.
Туujы омок сӱӱнип,
Эмегенин эмди мактайт.
Кепшенер ӧбӧгӧнди jанына отургузып,
Тажуурдаҥ арajанды кубарлайт.
Эмегени сеери jаар көрӱп,
Бӱдӱнбей, балдарынаҥ сурайт:
«А бу слердиҥ алган кузугаар кайда?..»
«Кузугыс ол сееридe!» — деп,
Jаан уулчагы сабарыла уулайт.
Оны уккан Мамактыҥ
Jӱреги сӱӱнип кӧдӱрилет.

[1] Саак будак — агаштыҥ jабызындагы кургак будак.
[2] Арajан — аракы.

«Алтын-мөңүн јөөжө болор» — деп,
Акту бойында сананды.
Сайлаган кузуктаң эскинге уруп,
Токчок[1] согорына белетенди.
Туујы ла Кепшенер калай берди.
Арајан тамырларын изитти.
Эрмек-куучын көптөй берди,
Эң учында Туујы кожоңдоды:
«Сары сайлу кузукты
Сайлап, коштоп јаналдар.
Салковойдоң садала,
Акча-манат алалдар.
Эмил сайлу кузуктаң
Токчок согуп алалдар.
Эзен болзын бу Алтайга!
Јыргап, ойноп јаналдар...»
Барбак мөштиң төзинең
Чиби одынның түдүни јайылды,
Туујының омок кожоңы
Байкараның јыжына јаңыланды...

***

Кожоң көндүгип келерде,
Канбас ийди казыр ӱрди,
Одуга јууктап келеткен
Таабы јайзаңның үни угулды:
«Ой! Ой! Ачым уул!
Арсыл ийдиңди ары токтот,
Кижи тиштеп ийбезин!»
Оның кыйгызы Туујының
Омок јӱрегине ийнедий кадалды.
Эки колы мылырт этти,
Эр санаазы өчө берди.
«Эдӱ мени тапкан туру,
Арба сайлу кузугымды
Ачап Таабы јудар туру» — деп.
Ичине бадышпай сананды.
Кулузунның ортозынаң

[1] Токчок — эмилдең согуп јазаган аш.

Јылан јылып келгендий,
Јыраанын ары јанынан
Јутпа Таабы базып келди.
Озо баштап бөрүнин көзи
Сееридеги кузукка тийди.
Туура јаткан Туујыны көрүп,
Седеҥ, омок каткырды:
«Јакшы ба, ачым уул» — деп,
Јайзаҥ јаан кыйгырды.
Туујы өҥдөйип туруп келеле,
Јаагы ачылбай, каруузын айтты:
«Јакшы... слер јакшы ба».
Қоолоткыш салкын келерде,
Мөштиҥ бажы коолоды.
Қоркып-чочый бербезин деп,
Таабы үнин кубултты,
Тилин сарјула сүрткендий,
Јымжада мынайда айтты:
«Ачым уулдыҥ одузын таппай,
Өрө-төмөн өдүп јүрдим.
Абыргыдый үниҥди угала,
Јүк арайдаҥ таап, келдим.
Ачым уулды көрзөҥ,
Кузукты эҥтерип алган!
Ару сайлу арбын кузук
Алтын-мөҥүн акча эмей.
Ачым уул бойы билер:
Аказын, байла, ундыбас болбой!
Озогыда не де болгон болзо,
Онызы эмди керек беди?
Керишкен, согушкан да болзо,
Ундылып калары сөс беди?
Тостыҥ кыбындый,
Торконыҥ јигиндий,
Айланайын ачым уул,
Күзен укту сөөгибис јаҥыс,
Күн-јарыкта кудайыбыс јаҥыс.
«Тайгазынаҥ тапканын
Талайына чөктөйтөн» — деген,
Онын бирүзи сен, карындаш,

Тайганғнаң тапканыңды
Таабы акаңа берер болбой.
Улалуга барган туштa
Конор јериң менде болгой.
Јарымкага барган туштa
Јадар јериң менде болгой.
Ару кузугыңды баалап аларым.
Алым учун тутпазым,
Алтын-мөңүн акчаны
Алаканыңа салып берерим.
Өскө кожойымга садар болзоң,
Айдары јок өөн болор.
Акаңның айтканын укпазаң,
Түп-түбинде јаманы једер.
Эреңистелип сен сананба,
Эрмегиңди јартын айт,
Эки кулагым сүүнзин!»
Јокту Туујы бажын тырманды,
«Јок» деп айдып болбоды...
Колго түшкен койондый,
Кулагын кызынып отурды.
Эрик јокто, арга јок —
Эртен апарарга јөптөнди.
Эдү-коош ары базарда,
Арт-кийининең түкүрди:
«Јыткыр шилемирди көрзөң,
Мени јытап таап алган!
Айдып турган сөзин уксаң,
Үйе-сөөгиңди јоктоп турган.
Тарыскадый ээлгир,
Сыңгыстый јапшынчак.
Агын-көгин каткырып,
Оны-мыны куучындап,
Мени куйбуртып турганын.
Мынаң озо, мен көстү туштa,
«Бала-барка јескинген
Јыланнаң јаман неме јок,
Бака чылап балбайган
Байдаң ачап кижи јок» — деп.
Балдарга айткан болгом.

Ол сöс бу эрликке угулган,
Оны бу шилемир ундыбаган...
Қайачактың ўсти јанында,
Сары-Көкшиниң бўгинде,
Бу ла јутпа јуун эдерде,—
«Сен байларды јамандайдың,
Қалан төлöбöй, мойнойзың,
Алым төлöбöй, мекелейзиң!
Буура болуп, бöкöркöйзиң!» — деп,
Төрт казыкты кададып,
Төрт санымды кере тартып,
Јирме камчыны тоолоп,
Бойы соккон јутпа эди.
Јаш карагайга таңма чапкан:
«Эр јажына темдек болзын,
Эл-јон электешсин» — деп,
Эң учында анайып айткан.
Оноң бери ол јердиң ады
«Таңмалу карагай» деп адалган.
Ол камчының сорбузы
Эмди де јылыйбаган.
«Öскўстиң колындагы
Öкпö јаан көрўнет» — деп,
Озогы улус айдыжатан.
«Јокту-јойуның канын соргон,
Ичи тойбогон ачап таңма,
Актуны каралап сойгондо,
Ичи јарылбаган таңма
Мениң јажыгымды јиирге,
Мениң кузугымды јударга
Эбин бедреп јўрген» — деп,
Көзине неме көрўнбес те болзо,
Көрўп турган кижи чилеп,
Таабының кийининең ары көрöт,
Таабының баскан шылырты
Угулып тургандый, сананып турат.

***

Байкаранық таскыл бажында
Кара туман күнўң тўжет,

Таабы јутпага кузукты
Туујы јўктенип кўнўҥ тажыйт.
Арайдаҥ кödўрип экелгенин
Таабы тозокло кемјип алат.
Тере тўптў тозокко
Тееп тыгып, толо урат.
Тозокты коктыйга отургузат,
Јаш тере чöйилип турат.
Үч тозок болгодый кузук
Эки тозок болуп калат.
Сўўри туунын бажы
Тумантып, буруксып турды.
Туујыныҥ тереҥ санаазы
Кунугып јўрер болды.
Терлеп, јобоп тапканы
Арбын јöбжö болбоды.
Калганчы кузугын экелип,
Кактай уруп берди.
«Алтын-мöҥўн акчаны
Алаканыма салыгар» — деп,
Јокту Туујы сакыды.
Канчаны берерин Таабы чотоп,
Азыйдагы алым учун
Талортозын тутты.
Тегиннеҥ кайкал баазын берип,
Туујыны мекелеп айтты:
«Буды сынган буканыҥ эди учун
Мынаҥ чыгара чотодым.
Беш аршын бöс учун
Беш салковой чыгардым.
Кезигин сакып ал,
Кузук садылза, төлööрим.
Акаҥа сен чугулданба!
Артыктузын эрмектежериc.
Андый-мындый эрмектенбе,
Комудал јогынаҥ алыжарыс.
Бергенимди ассынба,
Ары ылтам сугуп ал.
Тоҥ öткўре чечеркебе,
Кийин јанын сананып ал.

«Чечен кижи сöскö кысталатан,
Челдӱ эт тишке кысталатан.
Бöкöниӈ буды тайгак,
Тенектиӈ тили копсок» деп
Кеп сöсти уккан бединӈ?
Акаӈды коптоп барзаӈ,
Јалмажыӈа чыбык тийер.
Јаанынгды јамандазаӈ,
Байканыӈа камчы тийер.
Кере алтап, ажу ашпазыӈ,
Кезер болуп, јеӈип болбозыӈ.
Кезем айдары озо болотон,
Кемзинери кийининде болотон» — деп,
Кулга тӱӈейлеп оны кörди,
Куурмакгап оны базынды.
Оны уккан Туујы эмди
Ол јерине отура тӱшти,
Отурган јерин каза тебинди.
Ачу-корон кыйгырып ийди,
Туу-тайгага ӱни јаӈыланды:
«Акыр, акыр, акам!
Ак-јарыктыӈ бойына,
Ай-кӱнниӈ алдына
Ачыӈды не мекелединӈ?
Адымныӈ арказын körзöӈ,
Јулдалганын не деп айдар!
Бойымныӈ јардымды körзöӈ,
Јоортыганын не деп айдар!
Тӱрткӱниӈ[1] сабын тударга
Эки алаканым торсоды,
Тизеленип отурарга
Эки тизем ойылды.
Айдары јок эт-јылаӈаш
Балдарыма килезеӈ,
Озодоӈ бери körӱш-таныш
Ачыӈды körӱп, ачынзаӈ;
Айткан сöзигерге турзагар,
Бала-баркам јаанап келер,
Бар алымды тöлöп салар» — деп,

[1] Тӱрткӱ — кузук сайлаар агаш.

Кайран көөркий калактады;
Јайнап-сыктап сөзин айтты.
Кара бажын тырманды,
Каруу айдарын тыңдады.
Туујының айткан сөзи
Таабының кулагына угулбады.
Ачап Таабы ары басты,
Артык эрмек айтпады.
Јокту кижиниң ачу-короны
Көксине эмди бадышпай барды.
Алдынаң өрө ол кайнап,
Кырынаң ажып, ага берди.
Туујы өрө туруп чыкты,
Айу чылап алгырып ийди,
Аба јышка ўни јаңыланды.
Арт-кийининде тўкўрди:
«Аба јыштың кер-јутпазы!
Ай-күн сени соксын!
Куурмактап кузугымды јиген учун
Күкўрт-јалкын ўстўне түшсин!
Јиген јаак кугарып калар,
Јидирген төңөзөк јажарып өзөр!
Акту терим сени табар,
Арт-учында сени базар,
Көзибистиң јажы сеге
Коркушту корон болор!» — деп,
Үч катап тўкўрип ийди.
Өкпө-јўреги согулышкан,
Күўн-санаазы кунуккан,
Балазына јединдирген
Туујы эмди кайра басты.
Сары бўр какталып калды,
Салкын, јоткон тыңыды.
Азык-тўлўк божоды,
Айылына јанар өўи келди.
Каламаны бөктөргөн,
Эскин-күректи артынган,
Эки уулына баштаткан,
Ат эрјинези уладаган,
Јокту Туујы јанып ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүкке бөлийле, кажы ла бөлүкке бажалык табыгар. Қажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Туужы керегинде айдылган сөстөрди тузаланып, ол керегинде айдып беригер.

3. Таабы нениҥ учун Туужыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сөстөрдиҥ мекезин јартагар.

4. Озогы јокту улустыҥ «јиген јаак кугарып калар, јидирген төҥөзөк јажарып өзөр» деген кеп сөзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Күс өйди көргүскен јерлерди произведениеден темдектегер. Туужы күс келгениче нениҥ учун сүүнген?

Јакылталар.

1. Бу произведениеден «Кожоҥ көндүгип келерде» деген сөстөрдөҥ ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сөстөргө јетире үзүкти (4-чи бөлүкти) алала, ончо эпитеттерди ле түҥдештирүлерди тетрадька чыгара бичип, олордыҥ кажызыныҥ ла учурын јартап беригер. Јаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Күс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардыҥ бир-бирүзинең куучын бичигер.

Эпитет.

«Туужыныҥ кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чунижеков озогы алтай јокту кижиниҥ јүрүмин көргүзет.

Туужы «караҥуйга түшкен», көс јок кижи дө болзо, је сүрекей күчтү, иштеҥкей. Туужыныҥ кеберин автор мындый сөстөрлө јартайт: **чаал терек** сынду, **күркет бүдүмдү**. Тайгада јакшы кузук бүдерде, санаазы јарыйт, кожоҥы **омок** болот; көс јок то болзо, көстүлерденҥ ол **артык**. Је андый да болзо, Туужы **јокту**, балдары **эт-јылаҥаш**, јайаҥ-којойымга мекеледеле, ол онтоп, **ачу-корон** кыйгырат, автор оны **кайран көөркий** деп айдат. Бу ончо сөстөр эпитеттер болуп јат.

Эпитет деп не ле немениҥ эҥ ле керектү, учурлу темдектерин иле эдип, ол немени чокум, јарт көргүскен сөстөрди айдар. Эпитет ажыра произведениеде көргүзилген немелерди автор јарадып турган ба, јаратпай турган ба, јамандайт па, јакшылайт па — бис билип ладыбыс.

Эпитет не ле немениҥ эҥ ле керектү, учурлу темдектерин јартап јат.

Таабы јайаҥды автор **бөрү, јутпа** деп эпитет сөстөрлө айдат, нениҥ учун дезе автор произведениеде оныҥ ач көзин, базынчыгын, мекечилин көргүзет.

Туујыны автор **кайран көркий** деп айдып, Таабыны **бөрү, јутпа** деп айдып, олор экүге эки башка күүндү болгонын көргүзет. Туујыны автор јарадып, оныҥ шыралу јүрүмине ачурканып турган болзо, Таабыны дезе көрөр күүни јок болот. Автордыҥ анайып эки кижини эки башка көргөни эпитеттер ажыра кычыраачыларга да көчөт. Бис, кычыраачылар, олорды анайда ок эки башка көрөдибис.

Автордыҥ күүн-санаазын јартаганыла коштой эпитет произведениеде көргүзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Туујыныҥ кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбүткенниҥ бүдүмин көргүзип, олорды көп тузаланат: **калыҥ** јыш, **шарлак кара** суу, **таш јакалу** јарат, **күреҥ** күс, **оноҥ** до өскөзи.

Эпитеттер албатыныҥ оосло чүмдеген поэзиязында база көп. Је анда кандый бир немени јартаган эпитет көп сабазында кубулбай, јаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чөрчөктөрдө ээрди јаантайын **арташ** ээр деп, көп малды **ак** мал деп, сууны **аржан** суу ол эмезе **кутук** суу деп, үйгенди **күмүш** үйген деп, көлди **сүт** көл деп, тайганы **сүмер** тайга деп адап јадылар. Бу мындый эпитеттерди јаантайын айдылар эпитеттер деп адап јадыбыс. Јаантайын айдылар эпитеттер не ле немени јарандырып, чүмдеп көргүзет. Јаантайын айдылар эпитеттер «Туујыныҥ кузуктаганында» да бар, ненииҥ учун дезе автор бу произведениени бичиирде, албатыныҥ тилин, сөстөрин көп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мөш, оноҥ до өскөлөри.

Эпитеттер болуп көп сабазында јарталгыш турат, је кезикте адалгыштар, кубулбастар, тооломо до эпитет боло берет: **чадыр** јапаш айыл, **тереҥ** шүүнди, **эки** кулагым, оноҥ до өскөлөри.

Түҥдештирү.

«Туујыныҥ кузуктаганы» деген произведениеде автор Туујыныҥ кеберин, озогы јадын-јүрүмниҥ картиналарын көргүзип, эпитеттеҥ өскө база бир поэтический эпти — түҥдештирүлерди — тузаланат.

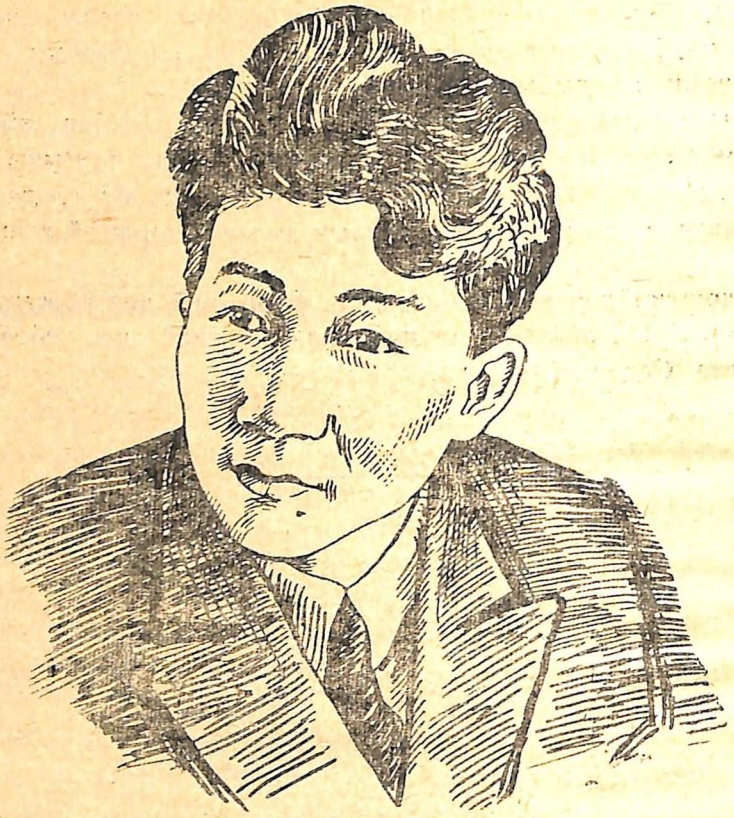
Туујыны автор **айудый** күчтү эдип көргүзет, тайгада кузуктаган улусты **чымалыдый** көп деп айдат. Таабыныҥ сөстөри кижиниҥ јүреҥине **ийнедий** кадалат деп айдат. Бу сөстөр түҥдештирүлер болор.

Кандый бир эки немени тўнгдештирип көргўскенин бис **тўнгдештирў** деп адап јадыбыс.

Тўнгдештирў, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Тўнгдештирў ажыра автор көргўзип турган немени јарадат па, јаратпайт па, ого кандый кўўндў болгонын — бис база билип аладыбыс.

Туујы **айудый** кўчтў кижи. Таабы јаман, сөстөри **ийнедий** кадалгак кижи. Је Таабы бай болгонынаң улам Туујыны мекелеп, базынчыктайт, ачу-коронго тўжўрет. Бис бу тўнгдештирў сөстөр ажыра озогы јаңгыңг чындык эмезин, сыраңай коомойын көрдис.

Тўнгдештирўлер көп сабазында **-дый, -дий** деп кожулталарлу сөстөр болот ол эмезе **ошкош, чылап, кептў** деп сөстөрдиң болужыла бўдет.

П. В. Кучияктың jўрўминең.

Ийт-Кулак.

Павел Васильевич Кучияк 1897 jылда Куйум деп jерде чыккан. Оның адазы Чочуш, энези дезе Ajымаш деп улус болгон. Чочуштың баштапкы чыккан эки уулы узак jўрбей, ölўп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордың тының, байла, көрмöстöр апарган болор. Көрмöстöрдöң канайда аргаданар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Jаңы чыккан балага jаман ат берзе, көрмöс ого тийбес». Чочуш ла Ajымаштың сагыжына бу сöстöр кирди. Оның учун ўчинчи чыккан уулын олор Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый jаман атту балага кандый көрмöс табарар?» — деп санандылар.

Шоңкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, оның адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Өөй адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Оның учун Ийт-Кулактың таадазы Капшай өбөгөн оны бойының айылына апарарга келерде, ол тың сүүнди. Таадазының айылында ого сүрекей јакшы болгон. Ийт-Кулактың јааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак јааназынаң сүрекей јараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрин ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазының айылына Кучияктың экинчи таадазы (энезиниң адазы) Шоңкор келип јүретен. Кичинек, эмеш бөкөйгөн сынду, эчкиниң сагалындый сагалду Шоңкор сүрекей јаан кайчы болгон. Шоңкорды угарга алтай улустар ыраак јерлерденң Куйумга келип туратан. Кучияк оның чөрчөктөрин угуп, чөрчөктөрдиң сөстөрин ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынаң кайлааргa үренип алды. Учында, Совет јаң башталарда, Кучияк таадазы ла јааназынаң уккан чөрчөктөрди кепке базып чыгарган.

Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазының айылында јакшы да болгон болзо, је оны азыраарга таадазының күчи јетпей тургaн. Оның учун Капшай Ийт-Кулакты, курсагын бойы азыранзын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабырарга јалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстаң коркып туратан. Абыстың чачы, үй кижиниң чачындый, узун, бойы саң башка кижи болгон. Оның учун ол абыстың јалчызы болгон до болзо, оныла туштажарга коркып, таң аткан ла тарыйын койлорын аркага айдап апаратан, аркадаң дезе бозом энгирде ойто бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, је ӧдүк-тон, аш-курсак бербейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тоңуп, аштап туратан учун, бир күн оноң качып, катап ла таадазына барган. Је таадазы уулының уулын чугулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрерге санaнды. Је Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсең, бичикке үренериң деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, јӧбин берген. Оның бичикке үренер күүни кажы јерде бар болгон. Крестке түшкен соңында ого јаңы ат бердилер: Павел Васильевич. Оның кийининде Па-

вел Васильевич кўскиде Чамалдың церковно-приходский школында ўренип баштады. Је ол школдо Кучиякка узак ўренерге келишпеди. Ол ўчинчи класста ўренип турала, јўре берген.

Јарлу писатель.

Улу Октябрьдың революциязы бастыра алтай албатының јадын-јўрўмин јаңы јолло ууландырды. П. В. Кучияк јаңы јўрўм тöзööри учун албатының тартыжузында эрчимдў туружа берген. 1925 јылда оны Москвага Кўнчыгыштагы ишкўчиле јаткандардың университедине ўренерге ийгендер. Ол анда төрт јыл ўренеле, ойто јанып, алтай албатының культуразын кöдўрер ишке бастыра бойын беринди.

Москвада ўренип тура, орус албатының искусствозыла, литературазыла јуук таныжып, андый ок искусстволы ла литератураны алтай албатыга тöзööр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойының баштапкы јаан произведениезин — «Арбачы» деген туујызын — бичип баштаган. Онон бери ол јаантайын литературный иште туружып, произведениелер ээчий јаңы произведениелер бичип, јарлу алтай писатель болуп өзўп келген. Ол 1934 јылда Москвада улу орус писательле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого:

— Бойыңның албатыңның јадын-јўрўмин, канча бар чöрчöктöрин бичи — деп јакарган.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдиң бу јакарузын бўдўрип, бойының произведениелеринде алтай албатының Совет јаң öйдöги јадын-јўрўмин, бу јадын-јўрўмдеги ончо улу кубулталарды көргўскен. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатының озогы чöрчöктöрин, кожонгдорын јууп, көп бичиктер јазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези нениң учун Ийт-Кулак деп ат адаган?
2. Ийт-Кулактың јааназы ла таадазы керегинде куучындап берigер. Олор П. В. Кучияктың јўрўмине кандый салтарын јетирген?

Соок.

(«Адыјок» деп романнаң алынган бөлўк).

Қызу темирдий јаркындалган кўн бийик туунын бажындагы ўч мöштиң ары јанына јуукта ла кулактанып јажынган. Ол, бойының эртен ойто келерин керелеп тургандый, јукачак булутты кызыл-сары будукла будып ийди.

Кааза айылдың эжиги тың такталып калган карга јыжыларда, кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып кыјырай берди. Ол эжикти анайда комудалду кыјыратканы Адыјоктың энези тышкарыдан одын кучактанып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одынды јерге таштайла, эки колын оттың јалбыжына түрген сугуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыјок чыдажып болбой айтты:

— Колың күйди, эне!

— Алдырбас, мениң колым бек эмей, күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын јабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оноң ары эрмектенди: — Соок там ла тыңыйтан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда, кулактанар болзо, јылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол туштa соокты күн биске экелип јат,—Адыјоктың адазы бойының шүүлтези јаспазына иженип тургандый айдала, өрө түнүк јаар көрди.

— Оны кайдаң билеригер? — Адыјок улустың куучынына јара кирди. Је ада-энези бирүзи де оныла эрмектештей, отты кезе көргилеп отурды.

Уулчагының сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санангандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыјоктый ок, санааркап отурган улус болбос по?

Је Адыјокко олордың нени сананып отургандары керек јок. Оның бойында башка сагыш болгон: ол бойының өштүзин сананып отурган. Оның өштүзи — соок.

«Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыјок бойында айдатан. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согужарга белен болгон. «Јыргап, јылаңаш јүретен мениң јайымды ойто тутканча бер!» — деп айдарга белен болды.

Қышкы түн койылды. Олор ажанып алала, уйуктаарга јаттылар. Ада-энези эки балазын оттоң ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сыраңай ла күч. Алтын да берейин дезе, оттоң ырабас керек. Эмди Адыјокты соок төжөк сакып јат. Оның үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јуркан јабылар. Алдынаң — төжөктиң соок тыныжы, үстүнең — јурканның јылу тыныжы. Олордың ортозында энеден чыккалы јунунбаган, оң

кулагында ийт тўги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тызыражып, Адыjок jадыры. Ол тўнде соокко тоңзо, jуурканды отко кийдире теппес,нениң учун дезе олордың jаткан jерин бир сöмнöң терең казып койгон.

Тиштиң тызыражы токтогон. Тöжöк лö jууркан ортозы jылыган.

Адыjок уйуктады.

Бўгўн база андый ок кöп jокту алтай улустың балдары калтыражып уйуктадылар. Олорды ончозын jаңыс jерге jууп кöндырган болзо, тиштериниң табыштары чибизи койу jерде öрт кўйўп тургандый болор эди.

Адыjок уйуктаган бойынча тўженди. Тўш jеринде кöрзö, кажык ойноп, карга jылаңаш jўгўрип jўрген эмтир. Оны кöргöн база öдўк jок балдар оны öчöштирип, кыйгырып турдылар:

— Элек, элек!.. Адыjок терең карга базарга коркып jат... Уйа-ат...

Андый аңдышты укkан Адыjок бойының ийдезин кöргўзерге онон терең карга чурап ийди. Jе кöп öй öткöлöктö, кар алдынаң оның будын курч тиштў эки боро кўчўк тиштеди. Ол будын айрып аларга удаган турушкан. Jе эки боро кўчўк там ла тыңыда тиштеп турды.

Ол эмди оңдонып jатса, айылда тöжöктö jадыры. Кўчўктер оны тутканча эмтир. «Сен, балам, тўште jалаңда да jўрзең, тўнде тўжензең де, кандый ла буудакка учурашсаң: «Ак jайыгым. Адаган тайгам, аза-jеткерденг, ачу öлўмнең айрыгар!» — деп кыйгыр. Ол туштa кандый да кызалаңнаң айрыларың» — деп энезиниң качан да айтканы бу туштa кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-jайык!.. — деп, Адыjок кыйгырган бойынча кöзин jаан кöрўп ийди. Оттың ортозында кос алтын топчыдый сурлап jатты. Онон öскö бир де неме кöрўнбейт. Адазының тўңўриниң кöзи де сурлабайт. Байла, уйуктап jаткан болбой кайтсын.

Адыjок будының jанындагы боро кўчўктерди сыймап кöрди. Кўчўктердиң ордына соокко тоңуп калган, jайгыдагы балкажы терезине jаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды: «Бу öскö кижиниң буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Jок!» — деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойын токтотконы jолду. Адазы оны ошкош ло койынына албас: оның койынында эң кичў балазы. Унчук-

паска керек, је боро күчүктер база келип, тудардаң маат јок. Айса, эмди келзе, оны өлтүре тудар. Эртен ада-энези туруп келзе:

«Кайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайтсын, бис дезе укпаганыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыс? Кандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сураарда, каруузын нениң учун айтпадыс болбогой?» — деп айдыжып, ыйлажар.

Адыјок мынайда сананып јадала: — Ада!.. — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тоңдың ба? — уулына энезинин карузыган үни угулды.

Удаган јоктоң айылдың ичи јарый берди. Кайыңның тозы, јылкының казызы чылап, тыркырап, күйе берди. Айылдың ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдың терезиле јазагандый болды.

Адыјоктың энези колын отко јылыдып, ол јылуны уулының будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланың будын сыймап туруп, јылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одынның јылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендий болды. Энези ойто орынга јаткан соңында Адыјок удаган уйуктап болбой јатты. Эмди ого угулганы — айылдың јанында, тышкары, јаш агаштар, соокко пестон јарылгандый, тарс эдип јарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардың туйгактары, кыјырууш сопокту немедий, карга кыјырап, айылды айланыжып турдылар.

«Уйлар, байла, соокко тоңгон» — Адыјок бойында анайда сананды. Уйлар кандый кажаганда јатканын ол јакшы билетен: төрт бакана, оның үстүнде сойгон кендирдиң сөөги ле карагайдың будактары, айландыра стене јок, оның учун салкын кажы ла келтегейинең кирейин дезе, кирер.

Андый да болзо, Адыјок таң алдында терең уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыјок ойгонып келген. Ол үстүндеги јуурканын колло бойынаң өрө көдүрерде, јудруктый кырутыган кар јүзине келип түшти.

1. Соок керегинде Адыјоктың ада-энези неның учун коркыганду куучын дажат, Адыјок соок керегинде нени сананат?
2. Адыјоктың уйуктап турган төжөги кандый, ол түнди неның учун коомой өткүрди?
3. Адыјок нени түженди, оның түжи неның учун андый болгон?
4. Адыјок түнде ойгонып келеле, нени сананып јатты?

5. Адыjоктый шыралу jадын-jўрўмдў öскö балдар керегинде автор нени айдат?

Jакылта. Бу бажалыкты кычырала, алтай албатыныҥ озогыдагы jўрўми керегинде билип алганыгарды куучындап беригер.

Jайлуга көчкöни.

Jайлуга көчөтөн öй jеткен. Jаҥыс ла кўўк айдыҥ ак толуны jеткелек. Бўгўн эҥирде айдыҥ ак толуны көрўнзе, эртен тура көчöргö керек. «Айдыҥ ак толуны бистиҥ jайлуга көчўп келгенибисти көрзин» — деп, алтай улус айдыжатан.

Учында көчöр кўн jеткен.

— Бис эртен слерденҥ озо көчöрис! — деп, Адыjок Октуга ажындыра мактанган.

— Бис дезе слерденҥ соҥдоор деп туруҥ ба?.. Эртен бис ончозынаҥ озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен көзиҥ ачкалагыҥда, бис jайлуда болорыс! — Адыjоктыҥ мактанып айтканын Окту jаратпай, каруузын омок берди.

Окту Адыjокло jажыт болгон. Октуныҥ адазы jабыс сынду, кўреҥ-сары чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижи. Энези дезе байларга тере ийлейтен, тон көктöйтöн ус болгон. Адаэнези анайда ла иштеп, алты балазын азыраган. Окту олордыҥ, jаанынаҥ төмöн тоолозо, төртинчи балазы болгон. Öскö балдары ончозы унчукпас, jобош болуп, адазын тöзöгилеерде, jаҥыс Окту энезиниҥ ак чырайын, кара чачын алган. Ўни де энезиниҥ ўниндий омок, тыҥ болгон. Бойыныҥ бўдўзи: колы-будыныҥ балтырлары кайыҥныҥ урындый кату, бек jарынду уулчак болгон.

— Ол Бакаашты... улу таадазын тöзöгöн. Андый ок jаан бöкö болор — деп, Октуны коп улус айдышкан.

Ол чын ла ачынза, бойыныҥ jаан карындаштарын да сабап ийетен болгон. Мерге адар болзо, чикечили чечен мылтыктый. Анайдарда, Адыjок оноҥ туркары коркынып, оны тарындыра айтпай jўрерге кичеенип турган. Оныҥ учун Окту каруузын кату да айдарда, Адыjок ого тарынганын билдиртпеске jымжак айтты:

— Бис экўниҥ сööгибис чапты. Кандый макалу, бис карындаштар!

— Мында немези макалу? — Окту база ла кату сыркынду сурады.

— Бис эки карындашты Балчактың уулы Мангзу согуп болбос.

— Оног јаңыс сен ле коркы! Мен оның мангдайына тутканча ла мӱӱс өскӱрип ийерим! — деп, Окту, јаан кижи чилеп, айтты. Адыјок катап онила беришпей, токтой берген.

Кӱӱк айдың он төртинчи јаңызы өткөн түнде болгон. Эртен тура ийттер ӱрӱжип, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, казан-айактар калыражып турды.

Адыјок ойгонгон ло бойынча, мылтык шыкап турган кижидий, көзин сыкыйтып ийеле, тышкары јӱгӱрди. Уйкузы эмеш чыгып, озо ло баштап Октуның адазының айылы јаар көрди. Ол көчӱп бараткан эмтир. Јаңыс кӱреӊ адына ончо немезин артып, ӱч балазын атка учкаштырып, бир балазын бойы јӱктенип, эмчек балазын ӱйи кучактанып, Окту дезе јаңыс уйын айдап алган, кышту айылынаӊ ырай бергилептир.

— Ада! Бис нениӊ учун удаган уйуктаганыс? — айылга киргеи бойынча, Адыјок тыӊ кыйгырып ийди. — Октуның адазы көчӱп барадыры!

— Баргылагай ла. Бис олорло тудуш эмес. «Аш ичкенче, меӊдебе, атка минзе, токтобо» деп сӧсти ундыба, уулым. — Адазы тусту чайды чӧйӧ ичеле, уулы јаар көрбӧй, айтты.

«Јаан улусла сӧс блаашпай јӱр» — деп, улустары айдатан учун Адыјок јаңыс ла јаштанып келген көзиле адазын кезе ајыктап, унчукпады. Адазының табыланып турганын көргӧндӧ, ол быјыл көчӧргӧ сананбай тургандый билдирди. Јаңыс энези казан-айакты капка салып, меӊдеп турган.

Олор ончозының кийининеӊ көчӱп атанган. Адазы ла энези улустың кийининеӊ көчӱп баратканына бир де эмеш комудап тургандары көрӱнбейт. Олордың керек дезе меӊдеп те турганы билдирбейт.

Кошту деп ӧлӧ уй ончозының алдынаӊ, оның кийининеӊ өскӧ уйлар ла бозулар браатты. Узун кыштың соогына өзӧгинеӊ өткӱре соктырып койгон уйлар, каланғызы јаан кижидий, буттары чалыжангдап, эмеш ле тыӊ салкын соксо, туура јыгылгадый браатқылады. Је олор јерденӊ өзӱп келген көкти тӱрмӱлӱ тилиле јалмай тартып тургулады.

Эбиреде агаштарда јайдың кушкаштары келип јаткан јайды онголоры бойлорының тилиле уткып кожоӊдожот. Ол кушкаштардың ортодо јаңыс ла баарчыктардың ӱни комудалду, чочыӊкай угулып турды. Олор ачап каргааны көргилеп ийеле,

бойлорынын балдарын корыгылап јат. Токылдамалар шынгылдууш ўниле кожонгдожып, бийиктең төмөн јерге түжўп тургулады.

— Уйларды чого айдаба, бойлорынын табыла баргылазын— адазы уулына айтты. Кошту уйларды баштап алала, кырды өрө аттың чичкечек јолынча браатты. Оның чарбак ичи јолдың јанында оогожок тегенектерди јыга базып браатты, оның јеерен ле апагаш түги тегенектерге бир эмештең артып турды. Мееете күнге удура каткырыжып, көк өзўп јатты. Күн бойының изўзин олорго кысканбай берип турды.

Јолдың алтыгы јанында, беш агаштың сынындый, бийик каскак. Ол каскактың алдында Кыралайдың суузы кардың суузын бойына кожуп алала, агаш-ташка согулып, јўс башка кожонгдоп, алтан башка кыйгырып јатты.

Адыјоктың эки көзи Өскўзекти ле көрўп турды. «Бу бийик каскактаң ол ло ашпаза, јакшы болор эди» — деп сананып браатты.

Је Өскўзек бир де эмеш коркып турганы јок, карын ўзеери чичке јолдоң туура базып, койу өлөңдөрди ўзе тартып, чайнап браатты. Оны көргөн Адыјоктың коркыыры чала токтоды. «Мен Өскўзектең коомой бо?» — деп, ол бойында сананды.

Је анча-мынча болголокто, сууның табыжы ла куштардың кожоңының ортозында кандый да кижининг комудалду кыйгызы угулды.

— Эзирик кижи кыйгырат па?

— Эзирик кижи кайдаң келетен? — адазы Адыјокко каруузын берди.

Удабай Адыјок саң башка неме көрди: олордоң тың ыраак эмес јаткан Малчы деп јокту кижи, уйы јолдың алтыгы јанында тыт јадыкка арказы төмөн болуп кебелип каларда, оның мўўзинең тудуп алган, улусты болушка кычырып, кыйгырып турды. Оның ўч балазы ыйлашкылап тургулады. Ўйи дезе јадыкты малтала кезип, кара тери јўзин јолдоп агып турды. Сары көстўктў кара ийдичек, кебелген уйды кезе ајыктап, тилин јаланып отурды.

— Кайран өрөкөн, мениң түбегиме болужыгар!—деп, Малчы Адыјоктың адазын көргөн бойынча, тың кыйгырды.

— Бу түс јерге уй канайып јыгылды? — деп, Адыјоктың адазы сурады.

— Балчактың уулы Маңзу бистиң кийинибистең јаба једе-

ле, уйдың үсти јанынаң коштой ödördö, уй јыгылган. Канайын туруң дезем, каткырала, маңтада берген... Је тўрген болужыгар, кудай слерди алказын! — Малчы, јўзиндеги терин кой терези эски тонының јеңиле арчып, сурады. Оның эки тизези, тўрген суудагы тал ошкош, тырлап турды. Кара көзининң ичи толтыра јашту эмтир.

Адыјок адазынаң озо уйга јўгўрип келеле, мўўзинең ала койды. Ак-чоокыр уй öчömик јажыл көзиле кылчайып көрди. «Э-э, балам, мени өлўмнең сен канайып айрып алатан эдиң?»— деп айдып јаткандый болды.

— Ада!—Адыјок тың ўнденип айтты. — Тўрген келип, уйды öрö тургузарга болуш!

Је адазы тың меңдеп турганы билдирбей, нени де шымыранып, оноң уйга араай базып келди...

Качан Малчының јаңыс уйы јолго туруп, бажын булгап, адырманду тилип јаланып турарда, ўч балазы көстиң јажы öткўре каткырынып, уйдың соок тумчугун окшогылап, кабыргазына јöлöңгилеп, тўктерин бойлорына јапшыргылап тургулады. Чоокыр уйдың бозузы куйругун сўўнчилў шыйманып, энезин эмип турды.

Бу туштa Адыјоктың сагыжына Öскўзектиң энези кирди. «Эх сени, бистиң уй тоголонор туштa адам ла Малчы анда болгон болзо, база мынайда ок өлтўрбей айрып алар эдис» — Адыјок кородоп санаңды. Ол эрик јокто Малчының балдарының сўўнижиле кожо сўўнип турды. Эмди Адыјок көрўп турза, байагы ла бойынча сўўнбей отурганы сары көстўктў кара ийт болды. Ол керек дезе уйдың јаткан јерин барып јытап, уйдың өлбöгöнине кородоп тургандый болды.

— Слер ол Маңзуга чыдап болбодыгар ба? — Адыјок чыдап болбой, Малчыдаң сурады.

— Мен ого канайып чыдайтан эдим, балам.

— Бис Октула экў оноң бир де эмеш коркыбас эдис!

— Балчактаң база коркыбас бедигер? — Адыјоктың адазы јара кириштi.

— Јаанап келзебис, оноң до коркыбазыс!

— Сокпостың токпогы јаан, — адазы туура көрўп айдала, ичкери басты.

Адыјок адазының айткан сöзин аайлабады, је Маңзуны јаман көрötöни оноң тың öзўп: «Бу керекти мен ончозын Октуга айдып берерим» — деп, ол бойында бек сананып алды. Оноң

ары көндүгерде, Малчыныӊ үни уйын јединип алды. Эки балазы эки јанынча, бир балазы кийининде, уйды эбиреде курчап алган баскылады.

— Јаӊыс уйыма сүт түшсе, мен слердиӊ болушканаарды ундыбазым, өрөкөн, бир тажуур аракы бижу болор! — Малчы Адыјоктыӊ адазына сүүнчилү көрүп айтты.

— Сениӊ сөзиӊе кудай кереч болзын, — Адыјоктыӊ адазы теӊери түбине көрүп айдала, ичкери көндүкти.

Туунын эдегинде јараш чечектү агычак олорды сүүнчилү уткып јатты...

Јайлуга јеткиледи. Олордыӊ јайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштаӊ ташка согулып турган суунын табыжы, кушкаштардыӊ кожоӊы, јерден өзүп јаткан чечектердиӊ јараш јыды Адыјокты эзиртип турды. Ол эмди ле, јердиӊ аӊындый, таштаӊ ташка, кырдаӊ кырга јүгүре бергедий болды.

Јакылталар 1. Бу бажалыкты кычырала, куучындаарына план тургузыгар, план аайынча кычырганын куучындагар. 2. Бастыра бажалыктардаӊ ар-бүткенди көргүзип бичиген јерлерди таап кычырып беригер. 3. «Адыјоктыӊ ла Октуныӊ најылашканы» деп бажалыкту куучын бичигер. 4. «Адыјок» деп романныӊ «Јас» деп бажалыгын таап алала, бойыгар кычырыгар.

Куучындаганы, јартап бичигени ле диалог.

Литературный произведениеде куучындаганы (повествование), јартап бичигени (описание), эки кижиниӊ куучындашканы (диалог) деген јерлер бар.

Куучындаганы (повествование) деп произведениениӊ геройыныӊ јадын-јүрүми, бүдүрген керектери, санаа-шүүлтези керегинде автордыӊ куучындап айдып бергенин айдар.

«Адыјок» деген произведениени кычырып, бис уулчактыӊ бойыныӊ, энезиниӊ, айылдаштарыныӊ јокту јадын-јүрүми, ашкурсактаӊ торолоп, кийимнеӊ түреп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргилегени керегинде айдылганын көрөдис. Автордыӊ бу сөстөри онын куучындаганы (повествованиези) болот.

Јартап бичигени (описание) деп кандый бир немениӊ, улустыӊ, јүзүн-јүүр тындулардыӊ тыш кеберин көргүзип бичигенин айдар.

«Адыjок» деген произведениеде андый jерлер: Адыjоктың, Октуның, оның до öскö улустың бүткен бүдүүн, тыш кеберин, ар-бүткеннің картиналарын, айыл-jурттарды, оның до öскöзин сöслö jурагандый көргүскени болот. Jартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы jартап бичигенинең көп болот, je кезик произведениелерде, тем-дектезе «Jаскы jыргалда» картинаның көп сабазы jартап бичигени (описание) ажыра көргүзилет.

Диалог дегени произведениеде көргүзилген улустың удура-тедире эрмектешкени болуп jат.

«Адыjок» деген произведениеде андый диалогтор сүрекей көп: Адыjок Октула эрмектешкени, база Адыjок Малчыла эрмектешкени ле оның до öскöзи.

Диалог ажыра произведениенің геройлоры бой-бойлорын, бүдүрип турган керектерин, ар-бүткенди, оның до öскöзин канайда jарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустың кажызының ла эрмеги аңылу, башка-башка болуп jат.

С. К. Тока.

Салчак Калбакхорекович Тока тува албатының советский писатели болуп jат. Ол 1901 jылда Тувада Мерген деп jерде батрак биледе чыккан. Тока бойы кичүдең ала орус кулактарга ла тува байларга батрак болуп jүрген. 1929 jылда ол Москвада Күнчыгышта ишкүчиле jаткандардың университедин божоткон. Оның соңында ол Тувада партийный ла государственный jаан иштерде туруп, ол ок тарыйын көп очерктер, куучындар, пьесалар бичиген. «Араттың сöзи» деген повесть — оның эң ле jаан произведениези. Бу повестьте ол бойының jүрүмин, тува албатының озогы jадынын көргүзет.

Тос чадырда.

Тас Баштык.

Энемде беш бала болгон: эjелерим Албанчы ла Кангый, акаларым Шомуктай, Бежендей ле эң кичүзи мен болгом. Адам санаама кирбейт.

Бистиң энебисте бойының чын ады jок болгон. Энемниң

бажында бир де чач јок учун, айылдаштары оны Тас Баштык деп адаган. Айса болзо, энем јиит тужунда кандый бир бийдиҥ сөзин укпаста, оны тыҥ кыйнаган эмезе кандый бир оорудаҥ оорыган кийининде оныҥ бажыныҥ чачы түжүп калган болор. Ол керегинде энем биске бир де куучындабаган. Бис те сурабаганыс. Бу мындый чоло атла оны јажына адагандар.

Бойыныҥ јүрүми керегинде энем ас куучындайтан:

— Слердиҥ таадагар — јокту арат[1] болгон, ол Дора-Хемде јуртаган. Ондо тоолу ла ак-кийиктердеҥ башка не де јок болгон. Слердиҥ таадагар ла јаанагар өлүп каларда, олорды тирү тужунда эмдеген лама[2] келеле, бистеҥ ак-кийиктерди апарган. Ол ачынып, мынайда арбанып туратан: «Көп эмдегем — ас алгам. көп эмдегем — ас алгам». Биске Шомуктай деп јерде јаткан бай улуска барып, јалданып иштеерге келишкен. Слер ол тужунда ончогор јаш болгоныгар. Мен улустаҥ иш бедреп баргам. Је мындый бала-баркалу јалчы кемге керек?

Энемниҥ кебери јараш эмес болгон: јабызак сынду, бели корчок. Оныҥ кийип јүрген кийимин кийим деп айдарга да келишпес. Оныҥ јайы-кыжыла кийип јүрген тонын мынаҥ озо качан бирде јакшынак тон болгон деп бодоорго болбос: оныҥ түги тазап түжеле, терези айры-тейри јыртылып, калбаҥдажып калган. Энем бойыныҥ кызыл эдин бу јыртык тонло јүк арайдаҥ ла јажырып јүретен.

Је ол санаалу, кандый ла иште иштеҥкей үй кижи болгон: бастыра уур керектердеҥ эп-арганы таап, чыгып, көп шыралар көрүп, бисти чыдадып алган.

Бир катап энем бисти јууп алала, јаҥы јерге көчөрибис деди. Бис алту ийинисте јаан эмес јүктенчиктү Мерген сууныҥ јанына јаҥы турлуга једип алдыбыс. Энем бир агаш кезеечиденҥ малта сурап алала, кырлаҥныҥ эдегинде, Мерген сууныҥ јарадындагы сыраҥай ла јараш јерде, тостоҥ кичинек чадыр айыл тудуп алган. Бастыра билеге төжөк эдип, чибиниҥ бүрин ле кургак өлөҥ төжөп салган. Оныҥ кийининде, уйуктаарга јылу ла јымжак болзын деп, үстүне кургак өтөк төгүп салды.

Чадырдыҥ өзөктөриниҥ ле аланчыктарыныҥ баштарын бириктире буулайла, үстүнеҥ тосло јаап салды. Јут болгондо, катай јабылган тостордыҥ ортозынаҥ суу сызылып, тамчылап, кышкыда оноҥ салкын ла соок кирип туратан. Бис мында агаш

[1] Арат — јокту крестьян улус.

[2] Лама — абыс аайлу кижи.

ортозында јӱретен аңычактар чылап јуртаганыс. Бисте ӱч эчки ле јожуп келген ийт болгон. Ийтти бис Черликпен[1] деп адаганыс. Ийттердиң ортозында ол сӱрекей бӧкӧ болгон.

Бистиң айылыстың јанында көп улус јуртаган, је олор ончозы бис ошкош јоктулар болгон, олор, бис чилеп ок, тос чадырда јуртагылаган. Көп малду байлар јоктулардаң аңылангылап туратан. Бистиң айылга јуугында јаткан байлар ол эмезе бийлер киргенде, мындый сӧстӱ келгилейтен: «Ме, бу терени меге ийлеп бер», «Бу тонды меге көктөп бер», «Бу сӱӱкти меге көктөп бер». Эттирип койгон немезин аларга келген байлар энемди јаантайын соккылап: «Јазап этпединг, ӧйинде этпединг, тӧлӧбӧзим» — деп адылып туратандар.

Қыштың учында бис бой-бойыска удура көрӱжеринең кыйып туратаныс: бистиң кеберис сӱреен коркушту боло беретен. Јаан акамды, Бежендейди, көрзӧм — јаагының сӧӧктӧри кырлайып калган, кабыргалары иле көрӱнип турды.

Бисте јылу кийис айыл бололо, бир күнде бир де катап јигедий курсак бар болгон болзо, бис кыш керегинде сӱӱнчилӱ санаңар эдис. Чадырды айландыра тегерик көп төңдӧр болгон. Оноң агаш конёкло јыңылааргa кандый јакшы! Оноң ары Мерген агып тӱшкен кырдаң чанакла јыңылааргa сӱрекей јакшы! Соок тӱшкен кийининде кардаң өргӧӧлӧр, улус, уйлар, койлор эдерге ле Мергенниң ол јанында јырааларга барып, койондорго ло кӱртӱктерге тузак тургузарга кандый јакшы! Таш-Чалан деп байдың тойу, јылу тонду балдары кышты мынайда ӧткӱргилейтен. Бис дезе кышты коркушту ачу-коронго бодойтоныс.

Бистиң јаан эјебис, Албанчы, јаантайын ла бисле кожо болгон. Ол бисти энебисле кожо чыдадып, курсакты ӱлеп, энебистий болужатан. Албанчы бистиң экинчи энебис болгон, је олор бой-бойына кандый тӱңгей эмес: Албанчы бийик сынду, эт-каны толо, койу чачту, тегерик јаан көстӱ, койу кара кирбиктӱ, көстӧри таң чолмондый болгон. Јуукта јаткан јиит уулдар оны көргилеп ийеле, сӧстӧргӧ келгилеп тургулайтан. Је Албанчының бистең айрылар кӱӱни јок болгон.

Қорон сооктор токтой бергенде, тыттарды айландыра кӱрттер кайылып, јабызай беретен. Сууның тоңбогон кара јери элбеп, јарадына јууктап, оның табыжы кайылып јаткан тоштың

---

[1] Черликпен — тува тилле јерлик дегени.

алдында там ла тыңып келетен. Бис чадырдаң тышкары чыгып, Мергенниң јарадына келеле, айуның балдарындый, јүгүрижип туратаныс.

Јай келгенде, чадырды айландыра койу өлөң өзөтөн. Јылуларла кожо аштап турганыс там ла иле билдирип те турза, бис омоксырай беретенис. Биледе кичӱ дегендерис кышкыда јабынып турган самтар кийимисти чечип, таштап ийетенис. Јаандарыс ол самтар кийимдерди јууп алала, бойлорыныӊ кийимдериниӊ јаан тежиктерин јамачылап, кийиминде јамачыларды там ла кожотон...

1. Бу произведениеде кандый албатыныӊ јадын-јӱрӱми көргӱзилген?
2. Куучын кемниӊ адынаӊ айдылат?
3. Тас Баштыктыӊ ла оныӊ билезиниӊ јадын-јӱрӱми керегинде куучындап беригер.

Бис јаӊыскан.

Энебис бисти ончоосты кийиндирип ле азырап аларга улустаӊ јаантайын ла јакшы иш бедреп јӱретен.

— Мен база бир аалга[1] барып, кандый улус — көрӱп келейин — деп, энем јаан эјеме Албанчыга айтты.

— Қанайдар база, кожо баралык, је улустыӊ соок көзин көрӱп турала, суранарга неденӊ де јаман. Оныӊ ордына кандый да уур иш болзо, кӱн чыгардаӊ ала орой тӱнге јетире иштегени торт.

Энем каруузын берди:

– Чын. Је бис кайдаар барарыс? Ишти кайдаӊ табарыс? Бисти ишке кем алар? — Баштыкты колына алала: — Бу барышта бис нени-нени таап аларыс — деп, энем Албанчыга айдала, алдындагы ла чылап, чадырдаӊ чыкты.

Оныӊ кийининеӊ бararга мөӊдеп, Албанчы бис јаар бурылып, айтты:

— Алдырбас, коркыбагар, бис удабай келерис.

Олор кайдаар барып јатканын көрӱп аларга, мен олордыӊ кийининеӊ чыга кондым. Олор алдындагы јолло эмес, өскө јолло баратты. Энем торт ло корчойып алган, эки колын кыска јеӊдерине тереӊ сугуп алала, буттарын тизезинеӊ бӱктебей, кандый да саӊ башка базытла араайынаӊ базып баратты. Энем

---

1 Аал — тува тилле: јурт.

ле эјем јайканыжып, Мергенди төмөн барып, удабай јыраалардың ары јанына јылыйа берди.

Мен чадырга кирип келеле, Кангый эјемнең сурадым:

— Таш-Чалан аракы ичип ийгенде, сүүнчилү боло беретен, јүк ле арайдаң базып јүретен, энем ле Албанчы, ол чылап, аракы ичкендий, ненің учун ары-бери тентирилип, јүк арайдаң базып браады?

Кангый ачына берди:

— Сен јүүле бердиң бе? Биске аракы кайдаң келетен? Аракы азарга бир күп чеген керек. Олор узак өйдиң туркунына сүт те, чеген де, чай да ичпеген. Оныҥ учун тентирилип јадылар. Сен, олор чылап, ай сайын тойо курсак ичпей, базып јүрген болзоҥ, базыдыҥды көрөр эдим.

Энем ле Албанчы барып јадала, удабай ла келерибис дешкен, је эки күн өдө дө берген болзо, олор эмдиге јетире јок.

Ол јыл күс сүрекей эрте келген, чөл койу кырула јабылып, соок түже берген. Бис—Кангый, Бежендей, мен—отты айландыра отурып алала, күлдеги кызыл косты кыймыктадып, тоҥуп калган эриндерисле отты үрүп туратаныс. Энемди ле Албанчыны түндү-түштү экинчи түшке, экинчи түҥе јетире сакыганыс. Бир эмеш отурала, Кангый ла Бежендей мен јаар соок көргилеп, сурагылап туратан:

— Сениҥ одыныҥ кайда? Сен сүре ле отурып јадыҥ.

Мен тышкары јүгүрип барала, түште белетеп салган чырбагалдарды экелетем. Отко одынды салып ийеле, база ла јылынарга отуратам. Курсак јиир күүнибис там ла тыҥыйтан. Бис тутказы јок, јарылып калган, түби ышту эски казанга сууны урала, отко азып салатаныс. Сууны јылыдала, бис кайнадып салган чайдыҥ шагын оозыбыска салып, оныҥ кийининең јылу сууны ачаптанып, көптөҥ ичип отурадыс.

Бежендей сууны шөлиреде ичип, оозыла табышту шапылдадатан. Оныҥ оозында суу Мергенниҥ ажуларындагыдый шуулайтан. Оныҥ кийининде ол мынайып айдып, кокурлайтан:

— Мен мындый амтанду көчөни качан да ичпегем.

Андый да болзо, бистиҥ ичкен «көчөниҥ» кийининде курсак јиир күүнибис там ла тыҥыйтан. Бис јаланга барып, карганаларды сындырып, оныҥ терезин сойып алала, ачу, јажылтырым, јыду баргаа ошкош немени семис койдыҥ эди эдип јип туратаныс.

Аштаганыска чыдажып болбой барганыста, айылдаҥ чыга

конуп, айылдаш јаткан айылдарда не барын көрөргө јүгүрижетенис. Озо баштап анчы Томбаш-таайдың айылына баратаныс. Ол анган јүреле, јанып келген болзо, кандый јакшы! Томбаш-таай Мергеннің бажынаң элик атканда, ол эмезе сүгенине чарагандар ла белдер түшкенде, ол эмезе Терзигке барып, бойының чындык айазыла аң өлтүрип алганда, ол бисти бойына кычыратан. Оны ыраактаң көрүп ийгенисте, бис анчының бойынаң артык сүүнетенис.

Кангый кайуга чыгып барала, төңнөң мынайда кыйгыратан:

— Меңдегер! Томбаш-таай нени де экелип јат!

Бис анчыга удура, куйун чылап, учуп баратаныс. Ол бойының бөктөргөзинде бир элик бөктөрип алган. Томбаш-таай ээрде араайын јайканып, унчукпай күлүмзиренет. Јолго айылдаш јаткан айылдардың балдары үүрлеп толо берген. Олор чуркуражып, быжып калган јиилекке учуп келген сымдалар чылап, кажызы ла Томбаш-таайдың ээри јаар албаданат. Јаан улус база келгилейт. Ончолоры анчыла эзендешкилеп, оны тапканыла алкагылайт.

Томбаш-таай узун соргуулду кангазын соруп, айылдаштары бөктөргөдөги анган түжүреле, оны сойып турганын көрүп отурат. Бис јерге отурала, алты кол эликтиң терезин канайда сойып турганын көрүп турадыбыс. Оның кийининде Томбаш-таайды ајыктайдыс. Оның буттары кандый узун! Байла, ол мантап јүрген эликтерди кийининең сүрүжип турган учун, буттары андый узун болбой кайтсын. Томбаш-таайдың кырып салган бажы бистиң үстүсте тенгериге једип калгандый билдирет. Ол чичкечек коркок тумчукту, сарызымак быјыраш сагалду болгон. Оның јылу кара көзи ле ачык күлүмзиренижи эмес болзо, оның кара-күреҥ ле чакту кебери күлердең уруп эткен немедий болор эди.

Јаан улус анчының тапканын үлеп баштагылайт. Кангый эјемди үлүүге турушсын деп база кычырдылар. Оның көстөри канайда күйүп чыкты! Ол ого берип јаткан эликтиң будын ла тоолу кабыргаларды эки колыла кабыра тудуп, ого келишкен баалу немени кем де ойто блаап алар деп коркып турган неме чилеп, келишкен этти бойына јаба бек тудат.

Эликтиң эдин үлеп божогон кийининде үлешти башкарган өбөгөн — аалда эң ле карган кижи — эликтиң арткан эдин Томбаш-таайдың кату колына берип, мынайда айдатан:

— Бүтүн сен өлтүрген — бис үлешкенис, эртен мен өлтүрерим — сен үлееринг.

Томбаш-таай берген этти алып, карганга јабыс бажырат:

— Мен сенинг сөстөрингнең де тойу. Сенинг уулдарың тайгадаң көп аң атсын деп күүнзеп турум. Сенинг балдарыңның балдары оноң көп тапсын деп күүнзеп турум.

Улус таркагылайт. Томбаш-таай бисти бойының айылына кычырып, эт кайнадала, бисти азырайт; бойыла не болгонын куучындап божойло, бисти уйуктадат.

Эртен тура Бежендейге ле меге база бир болчок эт береле, јандырып ийетен.

Томбаш-таай айылында јок күндерде бис өскө айылдаштарыска барып туратаныс. Је ол улус бистий ок јокту болгон. Јылдың бастыра өйлөринде түгенбес көп курсак јаңыс ла ак айылдардың ээлеринде болотон.

Кезик учуралда бис ак кийис айылга кирип бararга шүүп алатаныс. Айылдаң чыгып, ойноп браадала, кажы бир ак айылдың түнүгинең ыш чыкканын көрүп ийеле, колдорыстаң тудужала, ол айыл јаар казалап јүгүретенис. Чадырды Черликпен каруулдап артатан.

Јаан байдың Таш-Чаланның айылында нени кайнадып турганын билерге албаданып туратаныс. Оның айылы јаан да, кең де болгон. Оның ак кийис айылын айландыра турган карара ышталып калган агаш айылдарга түңдештирзе, јажылтырым өлөңниң ортозында турган ак мешкедий көрүнетен. Јаман саналу Таш-Чаланга јаман көрүнбеске, бис колдорыстаң тудунып алала, айылга чеберленип, ээчий-деечий јылып киретенис.

Таш-Чалан кебистиң үстүне јабыланып отурала, мыжылдап, коңу каймак кошкон чай ичип отуратан. Оның тонының элбек јаказының алдынаң буу бурлап чыгып, кызыл јүзиле тери агып турды. Ол энгирде чай ичпейтен — эки колыла койдың белкенчегин тудуп алала, јип, эриндерин үзүги јок мачылдадып, үске уймалып калган колын эдегине арчып отуратан.

Бисти база курсак јиирге туру деп, Таш-Чалан бир де катап сананбаган.

Көп сабазында ол онтоп туруп келеле, бисти ээчий-деечий бозогоны ажыра айылдаң чыгара таштап туратан.

Је кезикте Таш-Чалан ла өскө дө байлар бисти керекке албай турган улус болуп отургылайтан. Бис очоктың сол јанында јайым јерге отурып алала, курсакка чөйилип барган колдордың

кийининең ачаптанып көрүп отуратаныс. Бат, бат бис челдеерге эмди ле амтанду сөөк эмезе бир болчок јуу аларыс деп ажындыра сүүнип туратанывыс. Је улус бис јаар көрбөй дө. эриндерин јалангылап, этти чайнап, үстелип калган колдорын ойто ло арчыгылай беретен. Улус ажанып божоп браадарда. бистиң кажыбыс ла энчейип, ичкери јылып ийерге албаданып туратаныс: улус кемди ле озо көрүп ийзе, курсакты ого озо берер. Је не де болбойт. Айылдың ээлери бисти көргилебейтен

Ол туштa бистиң јаан эјебис Кангый, бастыра күчин јууйла, кыңырууш үниле сурап туратан:

— Ажанып божозогор, арткан-калган курсактаң мениң кичү карындаштарыма нени-нени берзегер. Олор сүреен аштаган.

Таш-Чалан јелбер кабактарының алдынаң Кангый јаар кылайып көрөлө, нени де айтпай, јаңыс ла ўзи агып турган сабарларын тарбайтып алган отуратан. Ол, ачабына тыныжы буулып турган неме чилеп, уур тынып туратан.

Кезикте ол кенетийин мынайда айдатан:

— Ме, алыгар, тербезендер, улуска курсак та амыр ичерге бербейдигер.

Анайып айдала, ол биске бир кичинек өкпө ол эмезе буур таштап беретен. Таштап берген јемитти тудуп аларга Бежендей ле мен отурган јерибистең тура јүгүретенис. Бис бой-бойыбыстың чачыбыстаң тудужып, тытпактажып турганча, айыл ээзиниң ийди өңөлөп келеле, этти тиштене бергенде, бис куру артып калатаныс.

— Ха-ха-ха! — деп, ол туштa Таш-Чалан сүүнчилү каткырганда, оның тунгак ўни ламаның трубазының тунгак ўниндий угулатан.

Ол там ла кызарып, јөдүлге тыныжы буулып турган кижидий, тыркыражып, табыжы чыкпай каткыратан. Оның кийининде онгонып келеле, кезедип, араайынаң айдатан:

— Каргышту күчүктер! Улустың айылына кирип келеле, тым отургылайтан болзо кайдар, ээзи јок ийттерден де ары чыңырыжып, согужып турар. Мынаң ары чыгыгар!

Ол јудругыла бисти эжиктең чыгара ийде салып туратан.

Кезик аразында Кангый эјем Таш-Чаланның таштаган болчок эдин тудуп алатан. Ол туштa айылдаң амыр-энчү чыгатаныс. Кангый тапканын түп-түңей эдип биске үлеп бергенде, кажыбыс ла бойыстың үлүүсти узакка чайнайтаныс. Је

андый учуралдар каа-јаа ла болотон. Көп сабазында бис улустың канайып ажанып отурганын јӱк ле көрӱп алатаныс.

1. Томбаш-таай нениң учун адып экелген эликтиң эдин улуска берип ийетен? Јокту анчылар ортодо айдылып туратан: «Бӱгӱн сен ӧлтӱргеҥ—бис ӱлешкенис, эртен мен ӧлтӱрерим — сен ӱлеериҥ» — деген сӧстӧрдиҥ учурын јартагар.

2. Томбаш-таайга көрӧ бай Таш-Чаланның кылыгы кандый?

3. Сзогы јокту улустың балдарының шыралу јӱрӱми керегинде бу ӱзӱктеҥ кӧрӱп, куучындагар.

Черликпен.

Энем ле Албанчы алдында эткен иштери учун јалын аларга јуугында айылдарга баргылады.

Тӱн ортозы боло берген. Энем дезе келбеген. Бис оны сакып, оттың јанында отурдыс. Черликпен эжиктиҥ јанында эки колын суй салып алган јатты. Ол бажын кезикте ӧрӧ кӧдӱрип, кыска кулактарын сертейтип, нени де тыҥдап турды, кезикте арказындагы шырказын јалап јатты.

Кангый Черликпенниҥ јанына базып келеле, оны сыймап, айтты:

— Эх, сен, бистиҥ кӧӧркий, карган ийдичегис! Сени кем ӱлбӱреде уужады, айтсаҥ? Тожу-Хелинниҥ ийттери эмеш пе? Је сен олордоҥ чик јок кӱчтӱ инеҥ. Чын ба, Черликпен?

— Эмди база бир катап тушташсаҥ, сен олорды, көрмӧстӧрди, тирӱге божотпо — деп, мен айттым.

Черликпен тегин бӱдӱмдӱ, чӧлдиҥ айыл каруулдайтан чактту ийди болгон. Оны минип алгамда, ол мени јайым алып јӱретен. Ол бойыныҥ кӱчин билетен; кандый бир ийт Черликпенге табарарга јазанганда, ол ийтке коомой болотон.

Кангый унчукпай отурала, кемге де бурылбай, айтты:

— Чыдалы јокты кандый ла неме базынар.

Черликпен Кангыйдыҥ эркелеткен ӱнин угуп ийеле, бойыныҥ сӱӱнгенин көргӱзип, бирде оныҥ тонының эдегине бажын салып, бирде колын салып, уур куйругыла јерди согуп јатты. Је ол кенетийин эжикке маҥтап барала, тыҥыда ӱре берди. Мен коркыганыма отурган јеримнеҥ тура јӱгӱреле, иргеде јаткан самтар кийимдердиҥ ортозына, чычкан чылап, кире бердим.

— Бого, байла, бӧрӱлер келген болор. Бис нени эдерис? — деп, эјемнеҥ Бежендей сурады.

— Алдырбас. Бистиң Черликпенис бисти качан да тўбекке артырбас — деп, эјем айдала, базып барала, јалтанбай эжикти ачып ийди.

Черликпен јўткўп, чадырдаң чыгара мактады. Эјем эжикти јаап ийди.

Черликпен бирде јууктап, бирде ырап, ўзўги јок ўрўп турды. Учында оныҥ тунгак ўни сыраҥай јуукта, чадырдыҥ јанында, угулды. Оныҥ кийининде ол эжикти кылырада тырмады. Бежендей ле Кангый отту турундарды алала, чадырдаҥ чыктылар. Улусты көрўп ийеле, Черликпенниҥ кўчи кирип, там ла казырлана берди. Ол база ла катап бөрўлерге чурап барды. Черликпен јаҥыскан бөрўлерле узак согушты. Учында бастыразы тымып калды. Ийдибис кайра да келбейт, ўргени де угулбайт.

Бир канча өй өткөн кийининде Кангый чадырга ыйлап кирди.

— Каргышту бөрўлер, байла, Черликпенле нени-нени эдип салган болор — деп, ол көзиниҥ јажы өткўре ыйламзырап айтты.

— Эмди бисти кем каруулдаар, кем чеберлеер? — деп, Бежендей ыйлап, эрмектенди.

Мен база ыйлай бердим. Бу ла туштa чадырдыҥ эжигин кем де тырмап турганы угулды. Бис тургуза ла ыйлабай, токтой бердис.

— Байла, бөрўлер болор — дедим.

— Чындап та, байла, бөрў. Олор Черликпенди јийле, эмди бисти јиирге турган болор — деп, эјем айтты.

Бежендей чадырдыҥ јыртыгынаҥ шыгалап көрди.

— Анда не? кем? — деп, чыдажып болбой, бис оноҥ сурадыс.

— Кандый да јаан кара неме кыймыктанат — деп, ол бис јаар бурылып келеле, шымыранды.

— Байла, айу болор — дедим.

Биске изў суу чачып ийгендий, турган јеристеҥ чадырдыҥ база бир иргези јаар калыдыс.

— Айу болгожын... Оттоҥ коркыйтан деп айдыжатан — деп, Кангый айдала, отту турунды тудунып алала, чадырдаҥ чыкты.

Ол оттыҥ јарыгына Черликпенди танып ийеле, сўрекей сўўнгенине отту турунды ычкынып, чочыйла, кыйгырып ийди:

— Капшай бери келигер! Бөрўлер оны торт ло јара тартып салган эмтир.

Јўк ле тынду Черликпенниҥ јанына бис јўгўрижип барала, оны чадырга кийдире сўўртеп экелдис. Ийдибисти оттыҥ јаны-

на јарыкка экелеристе, оның кийин сандары торт кыймыктабай турганын, кејиринең кан агып турганын көрүп ийдис. Ол айылга јетире алын сандарыла тартынып јылып келген. Јара тартырып салган ийдибисти айландыра отурып алала, оны узак көрүп турдыс. Бой-бойыска нени айдарын, нени эдерин билбей, ончобыс тым отурдыс. Черликпенге болужар аргабыс јок болгон учун, ачу-коронго бастырып, унчугышпай, анайда ла уйуктаарга јада бердис.

Бис эртен тура ойгонып келеле, Черликпен бөрүлерле нени эткенин көрөр күүнибис келди. Айылдаң чыгып барала, ийдибистиң канду изин көрүп ийдис, кардың үстүнде јердиң јара тарткан кыртыжы јатты, каа-јаа јерлерде тамчылаган кан тонгуп калган эмтир. Бежендей кенетийин коркыйла, кыйгырды:

— Бөрү! Бөрү јадыры!

— Кайда? Кайда? — деп, бис база коркып, кыйгырдыс.

Чындап ла, Бежендейдиң колло уулап көргүзип турган јеринде бөрү чөйбөйип јатты. Бис бөрүниң јанына бararга тидинбей, бир канча өйдиң туркунына турдыбыс.

— Ол өлүп калган болор бо? — деп, эјем айтты.

— Јок, бөрүлер сүмелү таңмалар ине. Ол бисти сакып јаткан болордоң маат јок — деп, Бежендей каруузын берди.

— Тынду болзо, ол андый узак кыймыктабай јатпас — деп, эјем айдала, бир канча алтап, ичкери басты.

Бис тынбай да, не болорын сакып турдыбыс. Је бөрү кыймыктабайт. Анайдарда, бис јалтанбай, эмештең бөрүниң јанына јууктап келдибис. Ол сүрекей јарт көрүнип јатты. Үзе тартып салган кејиринең аккан кан карда тонгуп калган эмтир.

Бөрүлерле согужала, Черликпен јеңүчи болуп чыкканына бис сүүнип, кече түнде коркыганысты ундып салдыс. Бөрүни канайдарын шүүштибис.

— Терезин сойор керек — деп, эјем айтты.

— Сойоло, садар керек — деп, Бежендей јөмөшти.

— Бир таар тарааңга... — деп, мен кожуп айттым.

Бистиң чындык Черликпенис онгдолып болбой турды. Ол турбайт, комудалду кынзыйт, көзи дезе кунукчыл болды.

Удабай энебис једип келди. Ол чайдың кичинек сыныгын ла бир ууш тус экелди. Бис экелген немелерге ајару салбай, не болгонын энеме блаажып туруп куучындадыбыс. Је бистиң кайкамчылу куучыныс энеме керек те јок немедий болды. Ол кандый да өскө неме сананып тургандый болды. Бис база ун-

чугышпай бардыс. Энем унчукпай айыл јаар ууланып базарда, бис оныҥ кийининеҥ бастыс.

Чадырга кирип келзебис. Черликпен тынбай јатты. Ол өлүп калган эмтир. Бистиҥ чындык каруулчыгыс өлүп калды.

Бис Черликпенди бастыра билебисле ўйдештибис. Оны тос тоскуурга салала, агаш аразы јаар сўўртеп апардыс. Ийдибистиҥ сөөгин койу агаштыҥ ортозында, јыгылып калган јоон агаштыҥ төзинде, јууп салдыс.

— Черликпен тирў туштa мен ого бўдўп, слерди артырып туратам, балдарым, бойым улуска барып, бир болчок калаш иштеп алатам. Эмди бистиҥ чындык Черликпенис јок — деп, энебис куучындады.

Энем ачу-коронго бастырганына ўни тыркырап турды. Бир эмеш турала, айылыбыс јаар ууланып, унчугышпай бастыбыс.

Чадырга једип келеристе, айылыс ээн немедий көрўнди.

Бис бир канча кўндердиҥ туркунына кижи коркыгадый тымык ээн ерде јаттыбыс.

Бир кўн энем мынайда айтты:

— Терзиг деп јерге барып, Бежендейге ле сеге иш бедрейдим.

Энем Терзиг суу јаар басты. Бис оны ўйдежип саларга чадырдаҥ чыктыбыс. Теҥерини кем де ару эдип јунуп салгандый, бир де булут јок, айас болгон. Карга бўркедип салган јер кажайып, јалтырап јатты. Энебистиҥ кара кебери бу кажайып јаткан тўс јалаҥда аҥыланып турды. Энебис агаштар өткўре көрўнбей барганча, көзибисле ўйдежип салдыбыс.

Ол кўн мениҥ көзиме телекей кайкамчылу ару, јараш болуп көрўнген.

Ол тужунда бир де булуды јок, ырысту теҥериниҥ алдында бистиҥ јўрўмис ненииҥ учун мындый ачу-коронду, јаркыны јок, ненииҥ учун бистиҥ тос айылыс јокту ла эски деп сананар аргам јок, сўрекей кичинек болгом.

Черликпенди балдар ненииҥ учун сўўген? Черликпен олорго кандый болуш јетирген?

Јакылталар.

1. «Черликпен бөрўлерле согушканы» деп темага куучын бичигер.

2. Бу произведениеде куучындаган јерлерди, јартап бичиген јерлерди (описаниени) ле эки кижиниҥ куучындашканын (диалогты) темдектеп беригер.

А. Адаров.

Кышкыда.

Кышкыда агаш аразына кирзең,
Чөрчөк jери сеге көрүнер.
Мөңүн өргө чаңкыр бүркүлү,
Кар мызылдап чедиргенделер.
Чибилер будактары карга эңилген,
Талдар, кайыңдар кыруга бүркеткен...
Ончозы сени jаражыла кайкадар,
Jилбиркедип сени бойына кычырар.
Соок jыбар аралга кирбес,
Мында ыжык, мында jылу.
Аңчы кижи тегин jүрбес,
Солун бичик аңдар изи!
Ак карда jүзүн бичиктер,
Сны jүзүн аңдар бичиген,
Агас, койон, тийиң күлүктер
Jүрүмин мында биске көргүскен.
Jиит нөкөр, бери уксаң,
Түжүне jылу турада отурба.
Jеңил чанаңды кийип алзаң,
Аралга, аркага ойноп барзаң.
Анда сеге омок тийиңеш
Чибиден чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чөкчил казалап элес эдер.

Суraктар. 1. Кышкыдагы агаш аразы чөрчөк jери болуп неден улам көрүнет?

2. Бу үлгердиң кандый сөстөри слерге jарады?

3. Автор кышкы өйди jакшызынып, jиит улустарды неге кычырат?

Jакылталар. 1. «Кышкыда» деп үлгерди эске үренип алыгар.

2. Берилген темалардың бирүзине куучын бичигер:
   1) Кышкыда агаш аразында.
   2) Чаналу jыңылаганы.
   3) Тоштогы ойындар.

3. Кыш керегинде үлгерлер таап алала, чокум-jарт кычырарга үренип алыгар.

4. Кыш керегинде фотографиялар ла jуруктар (репродукциялар) jуун алыгар.

Советский төрөлис керегинде.

Ч. Чунижеков.

Јиит партизан.

(«Аткыр» деп куучыннаҥ).

Бир катап командир Аткырды кычырып алала, айтты:

— Је, Аткыр Маҥдаевич! Акпаш айылына барып кел. Акпашка туштазаҥ, мынайда сура: «Қадынныҥ суузы кайдаар агып јат?» Ол «Қадынныҥ суузы Бешпек јаар агып јат» деп айтса, сен сура: «Қадынныҥ суузында кандый балык бар, оны айдып берип гер». Оныҥ карууна айткан сөзин биске јетирип береринг. Бу јакылтаны бүдүрзеҥ, бистиҥ оҥ колыбыс болорыҥ. Барар јолды бойыҥ билериҥ.

Түн. Теҥери бүркүк, караҥуй. Аткыр јаҥы кийимин ле шлем бөрүгин чечип салды. Алдындагы бойыныҥ тизези ойык кеден ытанын, салбар чамчазын кийип алала, баргааныҥ ортозы јаар кире берди. Анда, борсук чылап, түртпеҥдеп, он беш километр јол өдөргө керек болды. Бараргa сүреен күч болгон, је кичинек партизан командирдиҥ јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Ол јуртка јууктап келеле, чаал карагайлардыҥ ортозында токтой түшти. Јуртта табыш угулбайт.

Қараҥуйда Акпаштыҥ айылына бараргa јалтанчылу. «Анда бандиттер бар болбозын» — деп сананып, Аткыр таҥ јарыырын сакып отурды.

Бир-эки частыҥ бажында јер јарый берди.

Је Аткыр база бир кезек өйгө јурт јерди ајыктап отурды. Оныҥ кийининде колмылтыгын чамчаныҥ алдына кыстап алала, ичкери басты.

Акпаштыҥ айылында кижи јок. Јаҥыс јеерен уйы эжикте

мөөрөп турды. Је удаган јок Акпаш өбөгөннинг эмегени ыйлаганча келди. Аткыр сурады:

— Неге ыйлап туругар?

— Јо калак, Акпашты түнде актар келип апарган. Эмди сборняда «Сен кызылдарга күүндү кижи» — деп, оны кыйнагылап турганы коркушту, байла, аткылап салар болор...

Оны уккан Аткыр кече командирдинг «ајарынгкай бол» деп айткан сөзин ундыйла, сборня јаар јүгүрди.

Сборняның јуугында эки колын кайра күлүп салган, бөрүк те, өдүк те јок, јанғыс эски чамча-штанду, јүзи-оозы канду кижи јатты. Ол Акпаш өбөгөн болгон. Оның јанында мылтыкту каруулчык балдарды јууктатпай, сүрүп турды. Балдар чеденнинг ары јанында баргааның ортозына кирип, кезиги таскактың үстүне чыгып алала, көрүп турдылар. Аткырды да каруулчык ыраак сүрүп салды. Анайып турганча, сборнядан Тадыр ла бир бий чыкты. Бий Тадырга айтты:

— Ого база ок кородор! Кадынның бүгине апарып, бажынкөзин тиле чабала, сууга салып кой. Ичи кызыл, тили узун кулугурды Кадын кызылдарга јетирип берзин.

Оны уккан Аткыр Кадынның бүги јаар туура јолло озолоп јүгүрди. Анда јырааның ортозына кирди. Көрүп отурза, күреени төмөн одурак јолло Акпаш өбөгөнди айдап, Тадыр келип јатты. Аткыр кургак чырбаал кучактанганча удура чыкты. Тадыр оны таныбай, тегин ле одындап јүрген бала болор деп, базып келетти. Ол уулчакты керекке албай, өдө берди. Бу тужунда Аткыр чырбаалды чачала, колмылтыгын алып, араай јүгүрип келеле, Тадырдың эки јардының ортозына адып ийди. Тадыр мылтыктың табыжыла кожо бура согулала, колындагы бешадар мылтыгын јерге түжүрип, кайра ажа берди. Кају јерге тоголонгон бойынча бир кулаш барала, каргананың төзине кептелеп берди, эки колыла јерге тайанып, көксин көдүрип болбой јада берди.

Акпаш өбөгөннинг кайда барганын кичинек партизан көрбөй калды. Ол эмди бешадарла база бир колмылтыкла јепсенип алала, чет агаштың ортозыла јаңыскан јүгүрип баратты. Оң јанында кем де кенетийин сыгырып ийерде, јырааның төзине јада түшти... Кижи сыгырган јерде колдорының күлүзин чечип болбой јүрген Акпаш көрүнип келди.

Аткыр күлүзин чечип ийерде, карган өбөгөн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле јаагына окшоды.

— Өчкөн одымды камыстың, өлгөн бойымды тиргистиң, балам, өлгөнчө ундыбазым — деп, карган өбөгөн айдала, ыйлай берди. Оноң ары айтты:

— Је база, не болбогон деп айдайын! «Сен кызылдарга күүндү, олорго тил јетирип турганъ» — деп, скамейканың үстүне јабанъып алала, мылтыктың сүмезиле аркамды ончозын јара соктылар. Јүзимди јудрукла јара соктылар. Мен нени де айдып бербезимде, мени өлтүрерге апарып јатканы ол. Карын сен, балам, кайдаң учурай бердиң, колмылтыкты сеге кем берген?..

Энезин өлтүрген учун Тадырды коркушту өштөп јүргенин Аткыр өбөгөнгө куучындап берди.

— Айдарда, сен амадуунга једип, Тадырдаң өчиңди алган турбайың. Эр андый болбой! — деп, сүүнген Акпаш каткырып ийди.

Анайып куучындажып отурганча, Аткыр сурады:

— Кадынның суузы кайдаар агып јат?

— Кадынның суузы ба? — өбөгөн алаңзып, уулчактың јүзин ајыктап көрди. — Кадынның суузы Бешпек јаар агып јат.

— Кадынның суузында кандый балык бар? — деп, Аткыр сурады.

— Э-э-э, сен андый уулчак па? Је, бу мыны сурап турган нөкөргө мен бойым да једип айдарым. Андый да болзо, сеге база айдып берейин: бандиттердиң јааны Семенек Чамалда. Бандиттери күнүң сайын түнде качкылап, короп турулар. Олордың межиктери белен, јаңыс ла сөөктөрин межикке салала, јайанына түжүрери арткан.

— Је, јакшы болзын, меңдеер керек — деп, Аткыр Акпашла үзендешти.

— Јок, андый эмес, мен сенле кожо барарым. Сен бистиң айылга барып, эмегенимди айт... Тадырды өлтүргенин бандиттер билгилезе, оны өлтүрип салар. Мен айылымның төриндеги койу четте болорым.

Аткыр Акпаштың эмегенине туйка једеле, керек канайда болгонын кыскарта куучындап берерде, эмеген айтты:

— Је, ого чын ла... кудай болушкан болзо... мында ого до, меге де отурарга јарабас. Ол Семенектиң тайгылдары кижини јара тарткылап салар.

* * *

Каргандар Аткырла кожо орто түн болгон тужунда кызылдарга келдилер. Аткыр командирге айтты:

— Акпаш айылына барып келдим. Ол мында, кожо келди... Тадырдың мылтыктары, патрондоры ла документтери бу.

Командир айтты:

— Ончозы јарт. Бандиттерди туй базар задачаны бўдўрерге, кайучы болуп кем барар?

— Мен барарым — деп, Акпаш өбөгөн айтты. — Олордың каруулдап турган јери јурттың үстүги јаказында паратаның бойында... Меңдеер керек, удабас таң јарыыр, чаптык болор...

— Је, айдарда, Аткырла экў барыгар. Јол ачык болзо, колмылтыктаң теңгери јаар адып ийигер. Оноң ары нени эдерин бис билерис — деп, командир јакылта берди.

Сурактар ла јакылта.

1. Партизандардың командири Аткырга кандый јакылта берди?
2. Акпаштың айылына једеле, Аткыр нени укты?
3. Акпаш өбөгөнди Аткыр түбектең канайып айрып алды?
4. Аткыр Тадырды нениң учун өштөп јүрген?
5. Уулчак канайып өчин алды?
6. Командирдиң берген јакылтазын Аткыр бўдўрди бе?
7. Аткыр кандый уулчак болгонын слер билип алдыгар ба?

Бу сурактар аайынча Аткырдың бўдўрген јакылтазы керегинде кыскарта сочинение бичигер.

П. В. Кучияк.

Аңчы.

I.

Таңдакталып таң көрўнди,
Уйкудаң аңчы ойгонды.
Алты кырлу мылтыгын
Јазап ајыктап көрди.

Кеден конычту јеңил ödўгин
Алган бойынча түрген кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга меңдеди.

Куулгы одынды ичкери салды,
Кызыл јалбыжын чөйилтип ийди.

Куулы чөйгөнине чай асты.
Бачым кайнаарын сакый берди.

Чөйгөндө чай кайнаганча,
Аңчының санаазы токтобой турды.
Алтын түктү айу көрөргө,
Болчок јүреги согулып турды.

II.

Бийик туунын бажынаң
Таң јаркыны өңгөлөп келди.
Мееске барып одорлоорго
Айу өрөкөн өңдөйип турды.

«Чалын сууга уймалбаска —
Меесте өлөң тайызак болор.
Јакшы амтанду курсактың көби
Чымалының јуртында болор» — деп,

Айу јадынынаң туруп,
Араай билдиртпезинең чөйө басты.
Агаш ортозынаң ајыктап көрди,
Аңчыга учуражарын билбеди!

III.

Чөйгөндө чай кайнаарда,
Аңчы чайдаң ичип алды.
Алты кырлу мылтыгын алып,
Айу аңдаарга меңдеп басты.

Эки эдекти кайра кыстанып,
Аңчы түргендеп базып ийди.
Эки кырдың бакшыдына Аңчы
Једип аларга сананып алды.

Алтын түктү айу өрөкөн
Агаштар ортозынаң чыгып басты.
Таскыл мееске једерге
Тамажын көдүрип јүрүп ийди.

Кара тамажын јайа тудуп,
Эзиннең јытты шиңжүлеп туру.
Канду тынына јаман болоры
Бүгүнги күнде деп оңдободы.

Јадыктарды аңтарып,
Курт-коңусты тере берди.
Чымалының уйазынаң
Чыңдый курсакты јууй берди.

IV.

Эки тизези бүктелген
Аңчы кырга чыгып келди.
Эки јаактаң аккан тери
Јерге түжүп, тамчылай берди.

Анча-мынча болбой туруп,
Экинчизин јадык быјырт этти.
Аңчының эки көзи
Јумулганы билдирбей калды.

Эттиң соогы јайылган соңында
Аңчының санаазына киргени —
Озодо айткан јаан улустың
Үлгер учурлу сөзи болды...

«Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Аттың сööги алтай талдап јадар ба?
Эрдиң сööги јер талдап јадар ба?»

Кату сагышты сананып,
Катап аңчы өрө өңдөйди.
Бир өлүдең ичкери јылып,
Таскыл мееске өңөлөп келди.

Эки колын бектеп тудуп,
Окту мылтыгын көдүрди.
Јаагына јаба тудуп,
Мажызынаң тартып ийди.

Айу өрөкөн јыгылганын
Аңчы лаптап көрүп алды.
«Адазына ла барып дезең,
Адыш менде турбай! — деди. —

Алтан муңнаң тындуларды
Өлүмнең мен айрыдым.
Өзөктө јаткан колхозыма
Јөөжөни мен таптым!» — деди.

1. Бу төрт бөлүктү үлгердиң кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.
2. Аңчы айуны өлтүреле, тузаны кемге јетирди?

Үлгер.

Слер үлгерлеп бичиген көп произведениелерле таныштыгар: Чевалковтың басняларыла, А. Саруеваның «Эрте күс», П. Кучияктың «Аңчы» деген произведениелериле, оноң до өскөлөриле.

Үлгерлеген эрмек-куучынның ла тегин эрмек-куучыннын (орустап: прозаның) нези башка?

П. В. Кучияктың «Өскүс-Уул» деген куучынынаң кандый бир эрмекти алалы:

«Андый сакыбаган суракка Өскүс-Уул айдар каруузын бачым таппай, эрмек айдып болбой барды».

Бу тегин эрмек-куучын. Бис бу эрмек-куучынды айтканыбыста, мындый сөстөрдиң кийининде үнибисти јабызадып, бир эмеш токтоду (пауза) эдедибис.

Андый сакыбаган суракка//
Өскүс-Уул//
айдар каруузын бачым таппай,//
эрмек айдып болбой барды.//

//темдекле темдектелген үнниң токтодулары (паузалар) бу эрмекти бир канча үзүктерге бөлип јат. Је бу үзүктердиң үндү табыштарының ла согулталарының тоозы башка-башка: үндү табыштар — 4-төң ала 10-го јетире, согулталар — 2-дең ала 4-кө јетире.

Үлгер эрмек-куучындагы андый үзүктердиң үндү табышта-

рының ла анчадала согулталарының тоозы тўңей ол эмезе тўңейге сыраңай јуук болор учурлу.

«Аңчы» деген ўлгердиң кажы ла јолы (строказы) 7—10—11 ўндў табышту, 3—4 согулталу.

Андый кажы ла јолы (строказы) тўңей ол эмезе тўңейге сыраңай јуук ўндў табыштарлу ла согулгаларлу произведениени ўлгер (стих) деп айдар.

Ўлгер база рифмалу болуп јат. **Рифма** деп ўлгердиң јолдорының учында тўп-тўңей ўнделип угулган ўзўк табыштарды айдар.

«Аңчы» деген ўлгердиң јолдорында мындый рифмалажып турган ўзўк табыштар көрөдибис:

Таңдакталып таң көрўнди,
Уйкудаң аңчы ойгонды.

Кезикте коштой турган јолдор рифмалашпайт, ўлгердиң экинчи ле төртинчи јолдоры рифмалажат.

Темдектезе:

Кеден конычту јеңгил ёдўгин
Алган бойынча тўрген кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мөңгеди.

Ш. Шатинов.

Ленинниң Мавзолейинде

Узун јолдорды јоткондый ёдёлё,
Уйуктагар эмди, Улу башчыбыс.
Албатылардың јаңы јеңўлерин тыңдап,
Агару Мавзолейде амырагар, башчыбыс.

Уйкугарды слердиң кем де буспас,
Уулдараар јаантайын сергелең каруулда.
Кўйдўрген одыгар качан да өчпёс,
Кўндий чолмон Кремльдиң бажында.

Төзёгён партиягар бўгўн албатыны
Көргўскен јолыгарла чике баштайт.

Ойгор партиягардың шоңкордый уулдары
Орчылаңның түбине магысты апарат.

Албатылар ийдезинде ийдегер билдирет,
Албатылар базыдында базыдыгар угулат.
Коммунизмниң јаркынду өйине јууктап,
Калыктар бүгүн ичкери базат.

1. **Поэт** Ленинниң Мавзолейине келеле, нени сананат?
2. Ленинниң көрүүскен јолыла барып, бистиң партия ла албаты кандый једимдерге јеткен, мынаң ары олор кандый амадуга ичкерлеп браатканын поэт стихте канайда көргүзет?

Н. У. Улагашев.

Ойно, ойно, топшуурым!

Мөш агаштың төзинең
Эптеп эткен топшуурым!
Јыргап јаткан элиме
Јаңгарлап берзең, топшуурым!

Јурун тоным јардымда
Јылу тутпас болгон эди.
Јутпа байлар азыйда
Күчим јиген болгон эди.

Корум гаштың койнында
Койон кирип јада калды.
Коо јараш јаш туштa
Кожоң айдар күүним келди...

Бүгүн чыккан кызыл күн
Озогызынаң јаркынду.
Бүгүн јүрген өскүрим
Озогызынаң ырысту.

Өзөк-јикте кыйналган
Өңжибес јуртыс ундылды.
Өмөликке јуулышкан
Колхоз јуртыс тыңыды.

Эки-јангыс малыбыс
Элбеп эмди көптөди.
Түрген јаскы суу чылап,
Түрген байып, өҥжиди.

Теҥери түбин өткүре
Темир куштар кайыды.
Деремнелү јурттарга
Темир аттар маҥтады.

Јаш балдарыс бичикке
Јана баспай үренет.
Јажы јаандар сүүнип,
Јаш болорго күүнзейт.

Мөш агаштыҥ төзинеҥ
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп јүрген јоныма
Ойно,ойно, топшуурым!

1. Топшуурчы бу үлгерин неге учурлап чүмдеген?
2. 4-чи строфаны бичиктеҥ кычырала, учурын јартап бергер.
3. Озогы јүрүм эмди канайда кубулганын куучындап бергер. (Куучындаар туштa үлгердиҥ сөстөрин тузаланыгар.)

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 јылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Революциядаҥ озо ол алтай деремнелерде үредүчи болуп иштеген. Совет јаҥ Алтайда тургузылган соҥында ол алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер ле үлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордыҥ көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатыныҥ озогы јадын-јүрүмин көргүзет. «Јаскы јыргал» — онын ар-бүткенди көргүскен үлгери.

Јаскы јыргал.

Јылу күннииҥ чогы тийип,
Јажарып өлөҥ өзүп келди,
Јайканып чечек јайылды.
Јараш эзин салкындап,
Јай тындуга јытанды.
Тынар тынду немелер
Тынып, өҥжип јаранды.
Курт-конгус та сүүнип,

Ойын эдип јыргады.
Күүктиң үни үзүлбей,
Анда-мында угулат.
Таң ажыра билинбей,
Тогус үйелү кожоңын
Тоорчык деген кучыйак
Ссоп эдип кожоңдойт.
Кара баарчык баштаган
Орто үндү кучыйактар
«Тоорчык кирези кожоңды
Бис билбес кайткан» дешти.
Бойыныңг уйазыныңг јанына
Тамагыныңг тамыры көпкөнчө,
Талбып учар канады талганча,
Јараштыра кожоңдоды.
Бөрүкке толо балдарлу
Бөдиө эмеген кожоңдоды.
Тааарга толо балдарлу
Талтар өбөгөн түймеген,
«Тап-тарт» деп кыйгырды.
Үни коомой куштарым
Үнгүрлерге коштонып,
Кунугып, ойын-јыргалдаң
Куру артпады көөркийлер,
Теңдеп ойноп јүрдилер.
Турна баштаган сас кужы,
Узун бутту немелер,
Бије салып ойноды.
Кызыл көстү кара чай
Мөш агашту јерде
База бијелеп турды.
Ончо текши јыргады,
Коот эдип ойноды.

1. Јас ончо тындуларды, кижини нениң учун сүүндирет?

2. Бу үлгерден албатыныңг чечен сөстөрин таап, темдектегер: «тынар тынду немелер», «тогус үйелү кожоң», оноң до ары.

3. Тоорчык **кожоңдойт**; бөдиө **эмеген**; талтар **өбөгөн**; сас кужы **бије салып ойноды**; үни коомой куштар . **кунугып**, куру артпады — темдектелген сөстөрдиң учурын јартап беригер.

Олицетворение.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргүзерге амадап, писатель эпитетле, түңгдештирүле коштой, олицетворениени туза-ланып јат.

Олицетворение деп кижиниң кылык-јаңын, бүдүрген керек-терин тын јок немеге, ар-бүткенине эмезе тындуларга көчүргенин айдар. «Јаскы јыргал» деп үлгерде:

Курт-коңус та **сүүнип,**
Ойын эдип јыргады

деп, кижиле болор немени курт-коңуска көчүрип айдарда, олор кижи чилеп көрүнет. Бу мындый поэтический эп-арга картинаны база чокум, јараш эдет.

А. П. Модоров.

Алтын күүк.

Ай канадын јайылтып,
Айланып учкан алтын күүк.
Алтын-сары чечектү
Алтайда учкан алтын күүк.
Талбынар куштың ортодо
Талдама үндү алтын күүк.
Учар куштың ортодо
Узада эдер алтын күүк.
Айланайын алтын күүк,
Албаты јонго эдип көр.
Толгонойын алтын күүк,
Төрөл јуртка эдип көр.

Јаскы күнде эдетен
Јаагы талбас алтын күүк.
Јаш агаштың бүрлерин
Јайылта эткен алтын күүк.
Эртен-энгир эдетен
Ээги талбас алтын күүк.
Эмил агаш бажынаң
Бүр јайылткан алтын күүк.
Колхоз јуртка, алтын күүк,
Коо үнингле эдип көр.
Јайым биске, алтын күүк,
Јараш үнингле эдип көр.

Автор алтын күүкти јай келгениле канайда колбоп турганын јартап беригер.

А. Саруева.

Јас.

Јараш кеберлү кырларыма
Јас келип јаранды.
Јажарган койу агаштарга
Алтын күн чалыды.
Туу суулары, јарышкандый,
Шуулап, коркырап агат.
Күүктер-куштар, көөрөгөндий,
Јасты мактап уткыгылайт.
Ырысту колхозчы уйлар кабырат,
Амыргызын үнгүр ойнодот:
«Ичкери, ичкери! — деп кычырат,
Кижиниң санаазын көдүрет.

Јакылта. Үлгерди кычырала, «Јас» деп темага бойыгар куучын эмезе үлгер бичиңер.

БАЖАЛЫКТАР

Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы

Чӧрчӧктӧр 3
Ырысту . . . . . —
Керик бака 7
Сары-каан 9
Арбаныҥ чарактары . . . 10
Ус Али 13
Чӧрчӧктӧр керегинде 16
Табышкактар 18
Табышкактар керегинде . . . 20
Кеп сӧстӧр 22
Кеп сӧстӧр керегинде 23
Јай келди *(ӱлгер)*. *Э. Палкин* . 24
Кӱс *(ӱлгер)*. *А. Адаров* . . . —
Турналар учкулайт *(ӱлгер)*. *Вл. Кучияк* 25

Алтай албатыныҥ озогы јадын-јӱрӱми керегинде

Јокту Номон ло бай Сагыскан *(басня)*. *М. В. Чевалков* . . 26
Кӧбӧлӧк лӧ Адару *(басня)*. *М. В. Чевалков* 29
Басня 30
Анафора 31
Ч. А. Чунижеков 32
Туужыныҥ кузуктаганы . . . 33
Эпитет 45
Тӱҥдештирӱ 46
П. В. Кучияк 48
Куучындаганы, јартап бичигени ле диалог . 58
Тос чадырда. *С. К. Тока* . . 59
Кышкыда. *А. Адаров* 71

Советский Төрӧлис керегинде

Јиит партизан. *Ч. Чунижеков* . 72
Ангчы. *П. В. Кучияк* 75
Ӱлгер 78
Ленининиҥ Мавзолейинде. *Ш. Шатинов* 79
Ойно, ойно, топшуурым! *Н. У. Улагашев* 80
Јаскы јыргал. *М. В. Мундус-Эдоков* 81
Олицетворение 82
Алтын кӱӱк. *А. П. Модоров* . 83
Јас. *А. Саруева* . . . . . —

Сазон Саймович Суразаков

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для пятого класса

На алтайском языке

Редактор *З. С. Суразакова*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *Н. Н. Параев*
Корректоры *З. И. Табакова, А. А. Бокононова*

Сдано в набор 18/X 1967 г. Подписано к печати 26/I 1968 г.
Бумага типографская № 2. Формат 60×90 1/16. Физ. п. л. 5,25.
Уч.-изд. л. 4,18. ТП 1968 г. № 118. Тираж 2500 экз. Заказ. № 4348. Цена 9 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства
пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография.

38,00

Баазы 9 акча

Баазы 9 акча